"आ०त्वा"-इतिमन्त्रेण[1] प्रस्तरस्योपरि हस्तं निदध्यादित्यर्थः। मन्त्र-व्याख्यानं सुगमम् ॥

जुह्वादीनां सादनपर्यन्तं प्रस्तरस्यान्वारम्भं विधत्ते— "अभिनि-हित एवेति। सव्यहस्तेन प्रस्तरः 'अभिनिहितः' संस्पृष्टः 'एव' भवेत् ॥ १२ ॥

"अथेति। 'अथ' अनन्तर मेव 'दक्षिणेन' हस्तेन 'जुहूं' प्रति-गृह्णीयात्। जुह्वसादनपर्यन्तं प्रस्तरविमोको न युक्त इत्यर्थः। तस्य प्रयोजन माह— "नेदिद्वेति। उक्ताभिप्राय मेतत् ॥ १३ ॥

अथ जुह्वाः सादनं विधत्ते— "अथ जुहू मिति। जुहू मादाय अनेन मन्त्रेण[2] प्रस्तरे सादयेन्न तु ग्रहणमात्रम्; मन्त्रस्य सादन-लिङ्गत्वात्। अत एवोक्तं कात्यायनेन— "जुहूं प्रतिगृह्य निदधाति, घृताचीत्येव मितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रम्"-इति[3]। "घृताची ह्वीति। घृत मञ्चति प्राप्नोतीति 'घृताची'। घृताचीत्येतत् प्रसिद्ध मिति हेरर्थः; 'नाम्ना' नामधेयेन, एषा स्रुक् 'जुहूर्हि' न केवलं होमसाधनत्वादित्यभिप्रायः। मन्त्रशेषो निगदसिद्ध इत्यभिप्रेत्यानु-वदति— "सेद मिति।

अथोपभृतः सादनं विधत्ते— "घृताच्यसुपभृन्नाम्ने[4]त्युपभृत मिति। वाक्यशेषः पूर्ववद्योज्यः ॥

१— वा० सं० २. ५. ५। का० श्रौ० सू० २. ८. ११।
२— वा० सं० २. ६. १। का० श्रौ० सू० २. ८. १२।
३— का० श्रौ० सू० २. ८. १३।
४— वा० सं० २. ६. २। का० श्रौ० सू० २. ८. १२।

ध्रुवायाः सादनं विधत्ते— "एताऽअसदन्निति[1]। ध्रुवासीति"। अन्यत् पूर्ववत् ॥

स्रुग्गताज्यव्यतिरिक्तस्य हविषः सादनं विधत्ते— "प्रियेणेति। 'यद्' आज्यात् 'अन्यद्धविः' पुरोडाशादिकम्, "प्रियेण" इतिमन्त्रेण[2] तत् सादयेदिति शेषः ॥ १४ ॥

जुह्वादीनां सादने विशेष माह— "स वा इति। प्रस्तरस्योपरि जुह्व मेव सादयेत्। तस्याधस्ताद् बर्हिषि 'इतराः' उपभृदाद्याः 'स्रुचः' सादयेदित्यर्थः। अत एवोक्तं सूत्रकृता— "बर्हिष्युपभृतं ध्रुवां चेति[3]। तदेतदुपर्यधः सादन मुपपादयति— "क्षत्रं वा इति। स्वातन्त्र्येण होमसाधनत्वात् जुह्वः क्षत्रियजातिः। उपभृदादीनां तु जुह्ववद्धोमे स्वातन्त्र्याभावात्, प्रत्युत तत्स्थस्याज्यस्य जुह्वा मानेयत्वात् ता वैश्यजातिस्थानीयाः। निगदसिद्धः शेषः ॥ १५ ॥

समन्त्रक मासन्नानां हविषा मभिमर्शनं विधत्ते— "सोऽभिमृशतीति। मन्त्रप्रतीकस्यार्थः[4] प्रसिद्ध इति 'हि'-शब्देन व्याचष्टे— "ध्रुवा हीति। कर्मसमाप्तिपर्यन्तं नैश्चल्येन वेद्यां जुह्वाद्या उपसन्ना इत्यर्थः ॥

"ऋतस्य योनौ"-इत्यस्य विवक्षित मर्थ माह— "यज्ञो वा इति। 'ऋत'-शब्दः 'सत्य'-शब्दपर्यायः। सत्यफलकारणत्वात् ऋतस्य

१— वा० सं० २. ६. ३। का० श्रौ० सू० २. ८. १२।
२— वा० सं० २. ६. ४। का० श्रौ० सू० २. ८. १८।
३— का० श्रौ सू० २. ८. १३।
४— मन्त्रस्तु वा० सं० २. ६. ५। का० श्रौ० सू० २. ८. १९।

योनिः 'यज्ञः'। तादृगर्थपरत्वं युज्यत इत्याह—"यज्ञो वीति। 'यज्ञे' खल्वेता जुह्वाद्याः 'असदन्' आसादिताः स्थापिताः; अतः "घृतस्य योनौ"-इत्यनेन यज्ञप्रतिपादनं युक्त मित्यर्थः।

मन्त्रशेष मनूद्य व्याचष्टे— "ता विष्णो"-इति। फलभोक्तृतया स्वामित्वाद् 'यज्ञपति'-शब्देन यजमानो विवक्षित इत्याह—"तद्यज-मान मिति। यज्ञं नयति निष्पादयतीति 'यज्ञनीः' अध्वर्युः; अतो यज्ञन्य मितिपदस्याध्वर्युपरतां व्याचष्टे— "तदध्यात्मान मिति। 'तत्' तेन 'यज्ञन्य मिति' अनेनाध्वर्युः स्वात्मानं यज्ञसकाशात् 'मान्तरेति' अन्तरितं वियुक्तं न करोति। सिद्धप्राय मन्यत् ॥ १६ ॥ १ [३.४.]॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये तृतीयाध्याये

चतुर्थं ब्राह्मणम्[१] ॥

१— प्रथमं तावदिह परिधिपरिधानं विहितम्। तच्चैवम्— आर्द्रान् एकहत्वीयान् बाहुमात्रान् पालाशवैकङ्कतकार्ष्मर्यबैल्वखादिरौदुम्ब-रान्यतमान् त्रीन् काष्ठखण्डान् सङ्गृह्य तेषु यत् स्थूलतमं तदेव मध्यमं परिधिं परिकल्प्य आहवनीयस्य पश्चात् उदगग्रं प्रथमं परिदध्यात्। ततो ऽणिष्ठं द्वितीयं परिधिं दक्षिणतः प्रागग्रं परिदध्यात्। तत उत्तरतोऽपि प्रागग्र मेव अणिष्ठतर मवशिष्टं परिधिं परिदध्यात्। अथैकविंशतिकाष्ठकादिध्माद् गृहीतया समिधा तूष्णीं प्रथम-परिधिं स्पृष्ट्वोत्थाय तां समिध माहवनीयेऽभ्यादध्यात्। इध्मस्यैक-विंशतिकाष्ठत्वं चाम्नातं तैत्तिरीयकैः— "एकविंशति मिध्मदारूणि भवन्ति"— इति तै० ब्रा० ३. ३. ७. २। ततस्तस्मादेवेध्मात् द्वितीयां

इन्धे ह वा ऽएतदध्वर्युः। इध्मेनाग्निं तस्मादिध्मो नाम समिन्धे सामिधेनीभिर्होता तस्मात् सामिधेन्यो नाम ॥ १ ॥

स ऽआह। अग्नये* समिध्यमानायानुब्रूहीत्यग्नये ह्येतत् समिध्यमानायान्वाह ॥ २ ॥

तदु हैक ऽआहुः। अग्नये† समिध्यमानाय होतरनुब्रूहीति तदु तथा न ब्रूयादहोता वा ऽएष पुरा भवति यदैवैनं प्रवृणीतेऽथ होता तस्मादु ब्रूया‡दग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीत्येव§ ॥ ३ ॥

समिध मादाय परिधि मस्पृष्ट्वैव तत्रैवादध्यादिति समिदाधानम्। अथ उपविश्य आहवनीय मीक्षमाणो सस्वरं मन्त्रं जपेत्। ततः प्रादक्षिण्येन वेदिं प्रत्यावृत्यागत्य स्तीर्णाया एव वेदे रुपरि मध्ये अरत्निमात्रे उत्तराग्रे साग्रे द्वे तृणे समन्त्रपाठं निदध्यात्। तयोस्तृणयोरुपरि मूलभागे प्रागग्रं प्रस्तरं स्तृणीयात्; बर्हिर्मूलेभ्यः प्रस्तरमूलानि अभिहृततराणि कुर्यादित्यर्थः। तत उभाभ्यां हस्ताभ्यां प्रस्तर मभिनिदध्याच्चेति प्रस्तराभिनिधानम्। अभिनिधानं चेहाधःपीडनम्। अथाग्नीधा समर्पितां जुह्वं दक्षिणेन पाणिना प्रतिगृह्य सव्यहस्तेनाविमुक्ते प्रस्तरे प्रागग्रां सादयेत्। ततः सव्येन वेदं गृहीत्वोपभृतं तथैव प्रतिगृह्य जुह्वा उत्तरत्र बर्हिष्येवासादयेत्। जुह्वतोऽवकृष्टां पश्चाद्वर्त्तमाना मसंस्पृष्टां ध्रुवा मुपभृत उत्तरतो विधृत्यग्रयोरुपर्य्यासादयेदिति स्रुगासादनम् ॥

‘ऽआहाग्नये’—इति क, ग। † ‘ऽआहुरग्नये’—इति क, ग।
‡ ‘ब्रूया’—इति ग। § ‘ब्रूहीत्येव’—इति च।

आग्नेयीरन्वाह। स्वयैवैन मेतद्देवतया समिन्धे गायत्रीरन्वाह गायत्रं वा ऽअग्नेश्छन्दः स्वेनैवैन मेतच्छन्दसा समिन्धे॰ वीर्यं गायत्री ब्रह्म गायत्री वीर्येणैवैन मेतत्समिन्धे ॥ ४ ॥

एकादशान्वाह। एका*दशाक्षरा वै त्रिष्टुब् ब्रह्म गायत्री क्षत्रं त्रिष्टुबेताभ्या मेवैन मेतदुभाभ्यां वीर्याभ्याᳬं समिन्धे तस्मादेकादशान्वाह ॥ ५ ॥

स वै त्रिः प्रथमा मन्वाह। त्रिरुत्तमां त्रिवृत्प्रायणा हि यज्ञास्त्रिवृदुदयनास्तस्मात् त्रिः प्रथमा मन्वाह त्रिरुत्तमाम् ॥ ६ ॥

ताः पञ्चदश सामिधेन्यः सम्पद्यन्ते। पञ्चदशो वै वज्रो वीर्यं वज्रो वीर्य मेवैतत्सामिधेनीरभि सम्पादयति तस्मादेतास्वनूच्यमानासु यं द्विष्यात्त मङ्गुष्ठाभ्या मवबाधेतेद मह ममु मवबाध ऽइति तदेन मेतेन वज्रेणावबाधते ॥ ७ ॥

पञ्चदश वा ऽअर्द्धमासस्य रात्रयः। अर्द्धमासशो वै संवत्सरो भवन्नेति तद्रात्रीराप्नोति ॥ ८ ॥

पञ्चदशाना मु वै गायत्रीणाम्। त्रीणि च शतानि

'न्वाहैका'—इति क, ग। ' 'रात्रयोऽर्द्ध'—इति क, ग

षष्टिश्चाक्षराणि त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि तदहान्याप्नोति तदेव संवत्सरमाप्नोति ॥ ९ ॥

सप्तदश सामिधेनीः*। इष्ट्या† ऽअनुब्रूयादुपाꣳशु तस्यै देवतायै यजति यस्या ऽइष्टिं निर्वपति द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चर्त्तव ऽएष ऽएव प्रजापतिः सप्तदशः सर्व्वं वै प्रजापतिस्तत्सर्व्वेणैव तं काम मनपराधꣳ राध्नोति यस्मै कामायेष्टिं निर्व्वपत्युपाꣳशु देवतां यजत्यनिरुक्तं वा ऽउपाꣳशु सर्व्वं वा ऽअनिरुक्तं तत्सर्व्वेणैव तं काम मनपराधꣳ राध्नोति यस्मै कामायेष्टिं निर्व्वपत्येष इष्टेरुपचारः‡ ॥ १० ॥

एकविꣳशतिꣳ सामिधेनीः। अपि§ दर्शपूर्णमासयोरनुब्रूयादित्याहुर्द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चर्त्तवस्त्रयो लोकास्तद्विꣳशतिरेष ऽएवैकविꣳशो य ऽएष तपति सैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा तदेतां गति मेतां प्रतिष्ठां गच्छति तस्मादेकविꣳशति मनुब्रूयात् ॥ ११ ॥

ता हैता गतश्रेरेवानुब्रूयात्। य इच्छेन्न श्रेयान्स्यान्न पापीयानिति याहशाय हैव स ते॥ऽन्वाहुस्ता-

* 'नीः'—इति ख।

† 'नी। इष्ट्या'—इति क, ग।

‡ 'रः'—इति च।

§ 'नी। अपि'—इति क, ग।

|| 'हैव सते'—इति, 'हैव सते'—इति, 'हैव स ते'—इति च पाठाः च।

हुड् वा हैव भवति पापीयान्वा यस्यैवं विदुष ऽएता ऽअन्वाहुः सो ऽएषा मीमाᳪंसैव न त्वेवैता ऽअनूच्यन्ते ॥ १२ ॥

त्रिरेव प्रथमां त्रिरुत्तमा मनवानन्ननुब्रूयात् । त्रयो वा ऽइमे लोकास्तदिमानेवैतल्लोकान्त्सन्तनोतीमांल्लोकान्त्स्पृणुते त्रय ऽइमे पुरुषे प्राणा ऽएत मेवास्मिन्नेतत्सन्तत मव्यवच्छिन्नं दधात्येतदनुवचनम्* ॥ १३ ॥

स यावदस्य वशः स्यात् । एव मेवानुविवक्षेत्तस्यैतस्य परिचक्षीत साम्यवान्यादनवानन्ननुविवक्षंस्तत्कर्म विरुद्ध्येत सा परिचक्षा ॥ १४ ॥

स यद्येतन्नोदाशᳪंसेत । अप्ये†कैका मेवानवानन्ननुब्रूयात्तदेकैकयैवेमांल्लोकान्त्सन्तनोत्येकैकयेमांल्लोकान्त्स्पृणुतेऽथ यत् प्राणं दधाति गायत्री वै प्राणः स यत् कृत्स्नां गायत्री मन्वाह तत् कृत्स्नं प्राणं दधाति तस्मादेकैका मेवानवानन्ननुब्रूयात् ॥ १५ ॥

ता वै सन्तता अव्यवच्छिन्ना ऽअन्वाह । संवत्सरस्यैवैतदहोरात्राणि सन्तनोति तानीमानि संवत्सरस्याहोरात्राणि सन्ततान्यव्यवच्छिन्नानि परिप्लवन्ते द्विषत ऽउ चैवैतद् भ्रातृव्याय नोपस्थानं करोत्युपस्थानᳪं

* 'वचनᳪं'—इति ग, च । † 'से । ताप्ये'—इति क, ग ।

ह कुर्याद्यदसन्तता अनुब्रूयात् तस्माद्वै सन्तता अव्यवच्छिन्ना अन्वाह ॥ १६ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [३. ५.] ॥

अथेध्माधानाग्नि[1]समिन्धनहेतुभूताः सामिधेनीर्विधास्यन् तासां नाम निर्वक्ति— "इन्धे ह वा इति। पञ्चदशसमिदात्मकेनानेन 'इध्मेन' अध्वर्युः 'अग्निम्' 'इन्धे ह वै' सन्दीपयति खलु। 'एतत्' -इति क्रियाविशेषणम्। 'तस्मात्' इन्धनसाधनत्वात्, तस्य 'इध्मः'— इति 'नाम' सम्पन्नम्। 'होता' च 'सामिधेनीभिः' "प्र वो वाजा"— इत्यादिभिर्ऋग्भिः[2] अग्निं 'समिन्धे'; अतः समिन्धनसाधनत्वात् तासा मपि 'सामिन्धेन्यः'-इति 'नाम' निष्पन्नम्। एवं नामनिर्वचनव्याजेनेध्मेन सामिधेनीभिश्च अग्निसमिन्धनं कार्य मिति प्रतिपादितं भवति ॥ १ ॥

अथ सामिधेनीर्वाचयितुरध्वर्योः सम्प्रेषमन्त्रोच्चारणं विधत्ते— "स आहेति। इध्मेन सन्दीप्यमानाय 'अग्नये' तत्समिन्धनार्था या ऋचो वक्तव्याः, ताः सामिधेनीः 'अनुब्रूहि' इति[3] सम्प्रेषार्थः[4]। त मिम मर्थं श्रुतिः स्वयं दर्शयति— "अग्नये ह्येतदिति ॥ २ ॥

१— "अथेध्मेनाग्नि"-इति ढ।
२— ३ ब्रा० ७-६। तै० ब्रा० ३. ५. २. १-१२ (तै० सं० २. ५. ७. २.)।
३— तै० सं० ६. ३. ५. ६। पुनस्तत्रैव ७. १। एवम् ऐ० ब्रा० १. ३. ५।
४— प्रैषपरिचयस्तु ऐ० ब्रा० ३. १. ६ द्रष्टव्यः।

एकीयं मत मुपन्यस्य निरस्यति— "तदु हैक इति। एकेषां मते "होतः! अनुब्रूहि"—'इति' कर्त्तुरुपादानं विशेषः ॥

ननु युक्त मेवैतत् कि मिति "न ब्रुयादिति" निषिध्यते ? तत्राह— "अहोतेति। प्रवरणात्[१] पूर्वं सामिधेनीरनुब्रुवाणस्य होतृत्वं नास्ति; यदा खल्वेनं प्रवृणीते— "अग्निर्देवो दैव्यो होता"-इति[२], 'अथ' अनन्तर मेव असौ 'होता' भवति ; अतः सामिधेन्यनुवचन-समये होतृत्वाभावात् "होतरनुब्रूहि"—'इति' अपार्थकम् ॥ २ ॥

देवताविशेषविशिष्टानां सामिधेनीना मनुवचनं विधत्ते— "आग्नेयीरिति। अग्निदेवत्या ऋचः[३] सामिधेनीरनुब्रूयादित्यर्थः। तदेतदग्निदेवत्यत्वं प्रशंसति— "स्वयैवैन मिति। विहित मनुवचन मनूद्य छन्दोविशेषं विधाय प्रशंसति— "गायत्रीरिति। अग्नेर्गाय-त्र्याश्च प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वादग्निसम्बन्धिच्छन्दो 'गायत्रम्'। प्रजा-पतिमुखात् सहोत्पत्तिश्च तैत्तिरीयकैराम्नाता— "त मग्निर्देवतान्व-सृज्यत गायत्रच्छन्दः"-इति[४]। प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "वीर्यं गायत्रीति। त्रिष्टुब्जगतीभ्यां कर्त्तुं मशक्यस्य सोमाहरणलक्षणस्य वीर्यस्य करणाद्[५] 'गायत्री' वीर्यात्मिका। तथा सा 'गायत्री'

१— 'प्रवरात्'—इति जादिषु, ढे च।
२— सोऽयं मन्त्र इहैवोपरिष्टात् (४ प्र० २ ब्रा० ५ क०) द्रष्टव्यः।
३— "सास्य देवता (४. २. २४.)"—इत्यधिकारे "अग्नेर्ढक् (४. २. ३३.)"—इति ढकि रूप माग्नेयीत्युच्यते अग्निदेवत्या इति।
४— तै० सं० ७. १. १. ४। ५— ऐ० ब्रा० ३. १. १ द्रष्टव्यम्।

ब्रह्मरूपा। ब्रह्मशब्देन ब्राह्मणजातिर्विवक्षिता। तस्याश्च गायत्री-च्छन्दसश्च प्रजापतिमुखादुत्पत्तिसाधारण्यात्तादात्म्यम्[1] ॥ ४ ॥

सामिधेनीनां सङ्ख्याविशेषं विधाय प्रशंसति—"एकादशेति। "उभाभ्यां वीर्याभ्या मिति। छन्दोद्वारा ये निर्दिष्टे ब्रह्मक्षत्रे, तयोर्यद् ब्राह्मं क्षात्रं चोभे वीर्ये, ताभ्या मित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रथमोत्तमयोस्त्रिरुच्चारणं विधत्ते—"स वै त्रिरिति। विहितं त्रिरुच्चारणं स्तौति—"त्रिवृत्प्रायणा हि"-इत्यादि। "त्रिषत्या[2] हि देवाः"—इति[3] श्रुतेः, तदीया यज्ञाः प्रारम्भपरिसमाप्त्योस्त्रिरा-वृत्तियुक्ताः। अत एव ज्योतिष्टोमस्याज्यप्रउगादिशस्त्रेषु प्रथमोत्त-मयोः त्रिरावृत्तिर्दृश्यते। प्रारम्भपरिसमाप्त्योस्त्रिरावर्त्तनस्य[4] यज्ञ-त्वात् अत्रापि प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्तिः कार्येत्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

"ताः पञ्चदशेति। "पञ्चदशो वै वज्र इति। पञ्चदशस्तोमस्ये-न्द्रस्य च सह प्रजापतिबाहुसकाशादुत्पत्तेरिन्द्रसम्बन्धात्[5] वज्रोऽपि पञ्चदशस्तोमात्मकः। "सामिधेनीरभीति। "अभिरभागे"-इति[6] लक्षणे अभेः कर्मप्रवचनीयत्वात् "कर्मप्रवचनीययुक्ते"-इति[7] द्वितीया। शिष्टं सुगमम् ॥

अङ्गुष्ठाभ्या मवबाधेतेति। द्वेष्यं मनसा स्मृत्वा "इद महं मिति[8]

१— ऐ० ब्रा० ५. ५. ७।   २— 'त्रिवृता'-इति कादिषु, ढ च।

३— तै० सं० ६. ३. १०. ३। तै० ब्रा० ३. २. ३. ८।

४— 'अत एव'-इत्यादिः 'वर्त्तनस्य'-इत्यन्तो ग्रन्थः कादिषु, ढ च नास्ति।

५— ऐ० ब्रा० ५. ५. ७।   ६—पा० सू० १. ४. ९१।

७— पा० सू० २. ३. ८।   ८— तै० सं० १. ६. ६. ३।

मन्त्रेण पादाङ्गुष्ठाभ्यां भूमौ पीडयेदित्यर्थः। 'असुम्'-इत्यदःशब्दस्य स्थाने द्वितीयया तन्नाम निर्देष्टव्यम् ॥ ७ ॥

पञ्चदशसङ्ख्यां प्रकारान्तरेण प्रशंसति—"पञ्चदश वा इति। "अर्द्धमासशो वा इत्यादि। एकैकेनैवार्द्धमासेन हि 'संवत्सरः' 'भवन्' वर्द्धमानः 'एति' आगच्छति। एव मर्द्धमासरात्रिद्वारा संवत्सरसम्बन्धिन्यो या रात्रयः, ताः सर्वा आप्नोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सामिधेनीना मक्षरसङ्ख्योपजीवनेन संवत्सरसम्बन्धिना मह्नां प्राप्तिं दर्शयति—"पञ्चदशाना मिति। एवं सामिधेनीभिः संवत्सरसम्बन्धिना मह्नोरात्राणां प्राप्तत्वात् तत्समुदायात्मकः कृत्स्न एव संवत्सरः प्राप्तो भवतीत्याह—"तदेवेति ॥ ९ ॥

साप्तदश्यं विधत्ते—"सप्तदश सामिधेनीरिष्ट्या अनुब्रूयादिति। उपरिष्टाद्[१] "दर्शपूर्णमासयोः"-इति विशेषणात्, वाक्यशेषे च "तं काम मनैपराधं राध्नोति"-इति कामप्राप्तिश्रवणात्[२] तद्विकृतिभूता काम्येष्टिरत्र 'इष्टि'-शब्देन विवक्षिता। अत एव आपस्तम्बो दर्श-पूर्णमासव्यतिरिक्तेष्टिपशुबन्धानां सामिधेनी-साप्तदश्यं सूचयामास—"पञ्चदश सामिधेन्यो दर्शपूर्णमासयोः, सप्तदशेष्टिपशुबन्धानाम्"-इति[३] ॥ अथ तासां काम्येष्टीनां प्रधानयागस्योपांशुत्वं विधत्ते—"उपांश्विति ॥ सामिधेनी-साप्तदश्यस्य कामप्राप्तिसाधनता मुप-

१ — इहैवैकादशकण्डिकायाम्। २— २४६पृ० ६पं० द्रष्टव्यम्।
३— य० प० सू० ११३, ११४। श्रौ० सू० २. १२. २; ५. २२. २; ६. २९. ६; ८. २. १३ सूत्राणि चैवमर्थकानि। "सामिधेनी-विवृद्धौ काष्ठानि विवर्द्धन्ते, प्रतिक्रमसमानासु प्रकृतिवत्"-इति च तत्रैव।

पादयति— "द्वादश वा इत्यादिना। हेमन्तशिशिरयोरेकीकरणेन[१] 'संवत्सरस्य पञ्चर्त्तवः'। एवं मासत्वात्मको यः संवत्सरः 'एष एव प्रजापतिः'; कथ मनयोरैक्य मित्यत आह— "सप्तदश इति। यतो मासर्त्तुरूपेण सप्तदशावयवसमुदायात्मकः संवत्सरः, प्रजापतिश्च "आश्रावय"-इत्यादि[२]-सप्तदशाक्षरसमुदायात्मकः; अतस्तयोः सप्तदशावयवोपेतत्वसाम्यात्तादात्म्यम्। अस्त्वेवं किं तत इत्याह— "सर्वं वा इति। 'अनपराधम्' अविकलम्।

एवं साप्तदश्यं प्रशस्य विहितं यागस्योपांशुत्व मप्यनूद्य प्रशंसन्ति— "उपांश्विति। उपांशूच्चारणस्य पार्श्वस्थाना मर्थविशेषाप्रत्यायकत्वाद् अनिरुक्तत्वम्। अनिरुक्तञ्च विशेषनिरुक्तिविरहात् सर्वात्मकम्। तेन च सर्वात्मकेनानिरुक्तेनोपांशुत्वेन कार्त्स्न्येन कामप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः॥

प्रतिपादितस्यार्थस्य सर्वेष्टिसाधारण्य मभिप्रेत्याह— "एष इति। यत् सामिधेनी-साप्तदश्य मुपांशुयजनञ्च 'एषः' सर्वस्याः 'इष्टेः' धर्म इत्यर्थः॥ १०॥

दर्शपूर्णमासयोरेव पक्षान्तरं विधाय प्रशंसति— "एकविंशति मिति।

"सैषा गतिरित्यादि। मासाद्यपेक्षया 'यः' 'एकविंशः' सूर्यः, 'एषः' एव 'सा' प्रसिद्धा 'गतिः'; यागदानादिभिर्धर्मैर्यद्गन्तव्यतया

१— "हेमन्तशिशिरयोः समासेन"—इति च ऐ० ब्रा० १. १. १।

२— "आश्रावयेति चतुरक्षरम्, अस्तुश्रौषडिति चतुरक्षरम्, यजेति द्व्यक्षरम्, ये यजामहे इति पञ्चाक्षरम्, द्व्यक्षरो वषट्कारः; एष वै सप्तदशः प्रजापतिः"—इति तै० सं० १. ५. ११।

प्रतिपाद्यते, तदात्मक इत्यर्थः। तथा 'एषा' एव 'प्रतिष्ठा'; सर्वस्यापि लोकस्याश्रयभूत इत्यर्थः। तथा च सामिधेनीना मेकविंशतिसङ्ख्यया गतिप्रतिष्ठारूपं सूर्य मेव प्राप्नोतीत्यर्थः[१] ॥ ११ ॥

इमं पक्ष मधिकारिविशेषे नियच्छति—"ता हैता इति। गता प्राप्ता यस्य श्रीः, तस्यैव यजमानस्य एकविंशतिसामिधेनीः 'अनुब्रूयात्', नान्यस्येत्यर्थः ॥

गतश्रीव्यतिरिक्तस्यापीमं पक्षं कर्त्तव्यत्वेनाशङ्क्य निरस्यति—"य इच्छेदिति। 'यः' यजमानः श्रैष्ठ्यं नैकश्च्यञ्च न कामयेत, 'सः' यजमानः 'तादृङ् वा भवति'; 'यादृशाय' यथोपलब्धप्रकारेण नियतेन[२] 'ते' होतारः सामिधेनीः 'अन्वाहुः', तत्प्रकारविशिष्ट एव भवतीत्यर्थः। तादृक्-शब्देन सामान्येन प्रतिपादितं विशिनष्टि—"पापीयान्वेति। 'यस्य' खलु 'एवम्' अनियत मनुवचनप्रकारं 'विदुषः' यजमानस्य 'एताः' एकविंशतिसामिधेनीः 'अन्वाहुः', 'सः' 'पापीयान् वा' श्रेयान् वा भवतीत्यर्थः। "य इच्छेन श्रेयानित्यादिना योऽर्थः प्रतिपादितः, सा 'एषा' 'मीमांसैव' विचार एव केवलं, न तु तथानुवचनं कार्य मित्यर्थः ॥ १२ ॥

कथं तर्ह्यनुवक्तव्य मित्यत आह—"त्रिरेव प्रथमा मिति। 'एव'-शब्दो भिन्नक्रमः। प्रथमोत्तमयोः 'त्रिः' अनुवचनं कुर्वन् 'अनवान मेव' अनुच्छ्वसन्नेव 'अनुब्रूयात्'।

१— 'मासापेक्षया य एकविंशः सूर्यः, त मेव गतिप्रतिष्ठारूपं सामिधेनीनां मेकविंशतिसङ्ख्यया प्राप्नोति'—इति ढ।

२— 'नियमेन'—इति ठ, ड।

तत्तिसृणा मृचां सन्तानं लोकत्रयसन्तत्यै भवतीति स्तौति— "त्रयो वा इति। 'सन्तनोति' सन्दधाति। ततश्च 'इमान् लोकान्' परस्परसंयुक्तान् 'स्पृणुते' प्रीणयति, बलयति वा। "स्पृ प्रीति-बलयोः"-इति[1] धातुः। तिसृणां सन्ततानुवचनं प्रकारान्तरेण स्तौति— "त्रय इमे"-इति। प्राणापानव्यानात्मकाः 'त्रयः' प्राणभेदाः, प्राणापानव्यानलक्षणवृत्तित्रयविशिष्टं प्राण मेव अनवान मनुब्रुवन् 'सन्ततं' परस्परसम्बद्धम्, 'अव्यवच्छिन्नं' विच्छेदरहितं 'दधाति'। एव मेवानुवचनं कर्त्तव्य मित्यभिप्रेत्य निगमयति— "एत-दिति ॥ १२ ॥

तिस्र ऋचः सन्तत मनुवक्तुं यो न शक्नोति, तेन कथ मनुवक्तव्य मिति, तदाह— "स यावदिति। 'अस्य' होतुः 'यावत्' अनुवक्तुं 'स वशः[2] स्यात्', सा अनुवचनशक्तिः यावती, तावदि-त्यर्थः। 'एव मेव' 'अनुविवक्षेत्' अनुवक्तु मिच्छेत्। शक्त्यनु-रूप मेवानुच्छ्वसनम्; शक्त्यभावे हि ऋङ्मध्येऽवमाने चोच्छ्वासे नास्ति दोष इत्यभिप्रायः ॥

तदेतत्पक्षं निरस्यति— "तस्येति। 'तस्यैतस्य' पक्षस्य 'परिचक्षा' निन्दा विद्यते। ता मेव दर्शयति— "उत साम्यवान्यादिति। 'अनवानम्' अनुच्छ्वसन्, 'अनुविवक्षन्' अनुवक्तु मिच्छन्, होता 'उत' अपि 'सामि' ऋङ्मध्ये 'अवान्यात्' उच्छ्वासङ्कुर्यात्; तदा 'तत्कर्म' 'विश्लिष्येत' विश्लिष्येत, शिथिलं भवतीत्यर्थः। "सा परिचक्षेति। यथाशक्त्यनुवचनपक्षे एषैव निन्देत्यर्थः ॥ १४ ॥

१— "स्पृ प्रीतिपालनयोः"-इति स्वा· प० १३। २— 'स्ववशः'-इति ड।

तिस्र ऋचः सन्तत मनुवक्तु मशक्तस्य कल्पमुपाय इति तं दर्शयति— "स यदीति। 'एतद्' अनन्तरोक्तं यथाशक्त्यनुवचनं भिन्दानुक्तत्वात् 'सः' होता 'न' कामयेत, तदा 'एकैकाम्' ऋच मनुच्छ्वसन्ननुब्रूयात्।

अस्मिन्नपि पक्षे पूर्वोक्तलोकत्रय-प्राणत्रय-सन्तान मुपपादयति— "तदेकैकयेति। त्रिपदा ह्येताः सामिधेन्यः; अत एकैकस्या मृचि पादत्रयस्य सन्ततत्वात् 'एकैकयैव' ऋचा त्रीन् 'लोकान्' सन्तनोति। "गायत्री वै प्राण इति। गायत्र्यास्त्रिपात्त्वात्, प्राणस्य च प्राणापानव्यानलक्षणवृत्तित्रयात्मकत्वात्, त्रित्वसङ्ख्यायोगसाम्यात् तादात्म्यम्। तथा च कृत्स्नगायत्र्याः सन्ततानुवचनात्[1] कृत्स्नप्राणसन्तान मपि सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

एत मनुवचनस्यानवानलक्षणं धर्मविशेषं[2] विधाय साम्तत्यादिकं विधत्ते— "ता वै सन्तता इति। 'ताः' एताः सामिधेनीः 'सन्तताः' परस्परसम्बद्धाः; अत एव 'अव्यच्छिन्नाः' विच्छेदरहिताः 'अन्वाह'। "संवत्सरस्येत्यादि। सामिधेनीनां संवत्सरसम्बन्ध्यहोरात्ररूपता प्राक् प्रतिपादिता; अतस्तत्सान्तत्येन 'अहोरात्राणि' अप्येवं 'सन्ततानि' परस्परसम्बद्धानि कृतवान् भवतीत्यर्थः। तदेतद् दृष्टानुसारेण द्रढयति— "तानीमानीति। यस्मादेवं सामिधेनीसान्तत्येन संवत्सरसम्बधीनि 'अहोरात्राणि सन्ततानि', तस्मादेवेदानी मपि 'तानि सन्ततानि अव्यवच्छिन्नानि' पर्यावर्त्तन्त इत्यर्थः।

१— 'सन्ततानुवचनेन'–इति ङ। २— 'धर्मं'–इति ङ।

मन्त्रतानुवचनस्य प्रयोजनान्तर माह— "द्विषत इति। 'द्विषते' द्वेषणं कुर्वते शत्रवे 'उपस्थानं न करोति'; मन्त्रतानुवचनेन छिद्र-रहितत्वात्। छिद्रान्वेषणशीलाय राक्षसादये प्रवेशोपायभूतं द्वारं न प्रयच्छतीत्यर्थः॥

विपक्षे बाध माह— "उपस्थानं चेति। उपतिष्ठते प्राप्नोति अनेनेति 'उपस्थानं' प्राप्तिसाधनद्वारम्॥ १६॥ २ [३.५.]॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे तृतीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम्[1]॥

१— इह हि ब्राह्मणे सामिधेनीसङ्ख्यादिकमात्रं विहितम्। वस्तुतः संहिताब्राह्मणयोः सामिधेन्य ऋच एकादशैवाम्नाताः। तासु प्रथमाया अन्तिमायाश्च त्रिस्त्रिः पाठेन पञ्चदशसङ्ख्या पूरणीया भवति (ऐ० ब्रा० १.५.२.)। सप्तदशसङ्ख्यायाः पूरणीयत्वे तु पृथुपाजेत्याद्य-परर्गद्वयस्य तासु प्रक्षेपोऽपि विधीयते (ऐ० ब्रा० १.१.१. टीप्प०) एकविंशसङ्ख्यायाः पूरणीयत्वे सप्ता मप्यृचां प्रक्षेपणीयता विहिता (ऐ० ब्रा० ४.५.५.)। ताः प्रक्षेपणीयर्चं एव धाय्या उच्यन्ते (ऐ० ब्रा० ३.२.७.)। तत्र धाय्ययोर्धाय्यानां वा प्रक्षेपः खलु समिद्धमान-समिद्धवत्योर्मध्ये एव भवति। ते च ऋचौ दशम्येकादश्यौ। मी० द० ३अ० ६पा० ९,१० सूत्रयोः, द्वितीयतृतीयाधिकरणयोस्तत्रैवाधिकरणमालायाञ्चैतद्विचारः सम्यगुक्तो द्रष्टव्यः। सामिधेनीप्रयोगारम्भस्त्वेवम्— "अध्वर्युर्होतुरासनं दर्भास्तृतं गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालेऽंशस्य मध्यभागे वेदेः पश्चात् स्थापयित्वा 'एहि होतः'—इति होतुरामन्त्रणं करोति। ततो होतरि आचम्यागते सति अध्वर्युरिध्मादेकां समिध मादाय होतारं प्रति 'अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि'—इति ब्रवीति। होता च 'ब्रह्मन् सामिधेनीरनुवक्ष्यामि'—इति ब्रह्माणं पृच्छति। ब्रह्मा च 'प्रजापतयेऽनुब्रूहि, धेहि'—इत्यन्त मुपांशु पठित्वा

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ३ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन्[1] पञ्चसीरीं[2]स्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां हस्तवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो[3] राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा[4] लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पाचसात्सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहा-
राजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथम-
काण्डे तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

'ओ३ मनुब्रूहि'—इति होतारं प्रसौति । ततो होता 'कं प्रपद्ये'—इत्यादि जपति । अस्यान्ते यजमानः स्फ्यं गृहीत्वा 'सन्तन्वन्निव मेऽनुब्रूहि'—इति होतारं प्रेष्यति"—इति पद्धतिः । अस्मिन् कर्मणि श्यादित आरभ्य स्विष्टकृतः प्राक् सर्वं मन्त्रजातं प्रथमस्थानेन प्रयोज्यम्; स्विष्टकृत आरभ्येडामार्जनान्तं मध्यमस्वरेण, ततः शेषं समाप्तिपर्यन्त मुत्तमेन स्वरेणेति तन्त्रटीकायाम् ।

१— 'पञ्चाब्धीन्'—इति ठ ।
२— 'सप्तसीरीं'—इति ठ ।
३— 'मजडं'—इति ठ ।
४— 'प्राज्यबुद्धिर्'—इति ठ ।
५— युग्मकश्चैतत् ज-झ-ठ-पुस्तकेषु ; १८१ पृष्ठेऽपि मुद्रितं द्रष्टव्यम् ।

[अथ चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

हिङ्कृत्यान्वाह । नासामा यज्ञोऽस्तीति वा ऽआहुर्न्न वा ऽअहिङ्कृत्य साम गीयते स यद्धिङ्करोति तद्धिङ्कारस्य रूपं क्रियते प्रणवेनैव साम्नो रूप मुपगच्छत्योङ्म् ओ३* मित्येतेनो हास्यैष सर्व एवससामा यज्ञो भवति ॥ १ ॥

यदेव हिङ्करोति । प्राणो वै हिङ्कारः प्राणो हि वै हिङ्कारस्तस्मादपिगृह्य नासिके न हिङ्कर्तुं शक्नोति व्वाचा वा ऽऋच मन्वाह व्वाक् च वै प्राणश्च मिथुनं तदेतत्पुरस्तान्मिथुनं प्रजननं क्रियते सामिधेनीनां तस्माद्वै हिङ्कृत्यान्वाह ॥ २ ॥

स वा ऽउपांशु हिङ्करोति । अथ यदुच्चैर्हिंकुर्यादन्यतदेव कुर्याद्वाच मेव तस्मादुपांशु हिङ्करोति ॥ ३ ॥

स वा ऽएति च प्रेति चान्वाह । गायत्री मेवैतदर्वाचीञ्च पराचीञ्च युनक्ति पराच्युह देवेभ्यो यज्ञं व्वहत्यर्वाची मनुष्यानवति तस्माद्वा ऽएति च प्रेति चान्वाह ॥ ४ ॥

---

* 'त्यो३ ञ्चो३'—इति क, 'त्योँ३ ञ्चो३'—इति ख, ग, ङ ।

यद्देवेति च प्रेति चान्वाह। प्रेति वै प्राण एत्युदानः प्राणोदानावेवैतद्दधाति तस्माद्वा ऽएति च प्रेति चान्वाह ॥ ५ ॥

यद्देवेति च प्रेति चान्वाह। प्रेति वै रेतः सिच्यत ऽएति प्रजायते प्रेति पशवो व्वितिष्ठन्त ऽएति समावर्त्तन्ते सर्वं वा ऽइद मेति च प्रेति च तस्माद्वा ऽएति च प्रेति चान्वाह ॥ ६ ॥

सोऽन्वाह। प्र वो व्वाजा अभिद्यव इति तन्नु प्रेति भवत्यग्न ऽआ याहि व्वीतय ऽइति तद्वेति भवति ॥ ७ ॥

तदु हैक ऽआहुः। उभयं* वा ऽएतत्प्रेति सम्पद्यत ऽइति तदु तदातिविद्यान्य मिव प्र वो व्वाजा अभिद्यव ऽइति तन्नु प्रेत्यग्न ऽआ याहि व्वीतय ऽइति तद्वेति ॥ ८ ॥

सोऽन्वाह। प्र वो व्वाजा अभिद्यव ऽइति तन्नु प्रेति भवति व्वाजा इत्यन्नं वै व्वाजा अन्न मेवैतदभ्यनूक्त मभिद्यव ऽइत्यर्द्धमासा वा ऽअभिद्यवोऽर्द्धमासानेवैतदभ्यनूक्तꣳ हविष्मन्त ऽइति पशवो वै हविष्मन्तः पशूनेवैतदभ्यनूक्तम् ॥ ९ ॥

घृताच्येति। व्विदेघो* ह माथवो† ऽग्निं वैश्वानरं मुखे बभार तस्य गोतमो राहूगण ऋषिः पुरोहित

* 'ऊ। उभयं'—इति क, ग। † 'माधवो'—इति क, सायणसम्मतश्च।

आस तस्मै ह स्मामन्त्र्यमाणो न प्रतिशृणोति नेन्मेऽग्नि-र्वैश्वानरो मुखान्निष्पद्याता इति ॥ १० ॥

त मृग्भिर्ह्वयितुं दध्रे । वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तꣳ समिधीमहि अग्ने बृहन्त मध्वरे विदेघेति ॥ ११ ॥

स न प्रतिशुश्राव । उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्त ईरते तव ज्योतीꣳष्यर्चयो विदेघा३ इति ॥ १२ ॥

स ह नैव प्रतिशुश्राव । तन्त्वा घृतस्नवीमह इत्ये-वाभिव्याहरदथास्य घृतकीर्त्तावेवाग्निर्वैश्वानरो मुखा-दुज्जज्वाल तं न शशाक धारयितुꣳ सोऽस्य मुखान्निष्पेदे* स इमां पृथिवीं प्रापादः ॥ १३ ॥

तर्हि विदेघो माथव आस । सरस्वत्याꣳ स तत एव प्राङ् दहन्नभीयायेमां पृथिवीं तं गोतमश्च राहूगणो विदेघश्च माथवः पश्चाद्दहन्त मन्वीयतुः स इमाः सर्वा नदीरतिददाह सदानीरेत्युत्तराद् गिरेर्निर्द्धावति ताꣳ-हैव नातिददाह ताꣳ ह स्म तां† पुरा ब्राह्मणा न तरन्त्यनतिदग्धाग्निना वैश्वानरेणेति ॥ १४ ॥

तत एतर्हि । प्राचीनं बहवो ब्राह्मणास्तद्धा क्षेत्रतर मिवास स्रावितर मिवास्वदित मग्निना वैश्वानरे-णेति ॥ १५ ॥

---

* 'निष्पेदे'—इति क, च—M । † 'स्नेतां'—इति च-पुस्त्री ।

तदु हैतर्हि। क्षेत्रतर मिव ब्राह्मणा उ हि नून मेनदस्रवैरसिष्वदन्त्सापि जघन्ये नैदाघे समिवैव कोपयति तावच्छीतानतिदग्धा ह्यग्निना वैश्वानरेण॥ १६ ॥

स होवाच। विदेघो माथवः* क्वाहं भवानीत्यत एव ते प्राचीनं भुवन मिति होवाच सैषाप्येतर्हि कोसलविदेहानां मर्यादा ते हि माथवाः† ॥ १७ ॥

अथ होवाच। गोतमो राहूगणः कथन्नु म ऽआमन्त्र्यमाणो न प्रत्यश्रौषीरिति स होवाचाग्निर्मे वैश्वानरो मुखे ऽभूत्स नेन्मे मुखान्निष्पद्याता इति तस्मात्ते न प्रत्यश्रौष मिति ॥ १८ ॥

तदु कथ मभूदिति। यत्रैव त्वं घृतस्नवीमह ऽइत्यभिव्याहार्षीस्तदेव मे घृतकीर्त्तावग्निर्वैश्वानरो मुखादुदज्वालीत् तं नाशकं धारयितुं स मे मुखान्निरपादीति ॥ १९ ॥

स यत् सामिधेनीषु घृतवत् । सामिधेन्य मेव तत्समेवैनं तेनेन्धे वीर्य मेवास्मिन् दधाति ॥ २० ॥

तदु घृताच्येति । देवाञ्जिगाति‡ सुम्नयुरिति यजमानो वै सुम्नयुः स हि देवाञ्जिगीषति§ स हि देवान्॥-

---

* 'विदेहो माधवः'—इति क । † 'माधवाः'—इति क, सा०—स० ।

‡, § 'देवान् जि—'इति क । ॥ 'देवान्'—इति क ।

जिघाꣳसति* तस्मादाह देवाꣳ† जिगाति‡ सुम्नयुरिति सैषाग्नेयी सत्यनिरुक्ता सर्वं वा ऽअनिरुक्तꣳ सर्वेणैवैतत्प्रतिपद्यते ॥ २१ ॥

अग्न ऽआ याहि व्वीतय ऽइति। तद्वेति भवति व्वीतय ऽइति समन्तिक मिव ह वा ऽइमेऽग्रे लोका आसुरित्युन्मृश्या हैव द्यौरास ॥ २२ ॥

ते देवा ऽअकामयन्त। कथन्नु न इमे लोका व्वितराꣳ स्युः कथन्न इदं व्वरीय इव स्यादिति तानेतैरेव त्रिभिरक्षरैर्व्यनयन्वीतय ऽइति त ऽइमे व्विदूरं लोकास्ततो देवेभ्यो व्वरीयो ऽभवद्वरीयो ह वा ऽअस्मै भवति यस्यैवं व्विदुष एता मन्वाहुर्व्वीतय ऽइति॥ २३ ॥

गृणानो हव्यदातय ऽइति। यजमानो वै हव्यंदातिर्गृणानो§ यजमानायेत्येवैतदाह नि होता सत्सि बर्हिषीत्यग्निर्वै होतायं लोको बर्हिरस्मिन्नेवैतल्लोकेऽग्निं दधाति सोऽय मस्मिंल्लोके||ऽग्निर्हितः सैषेम मेव लोक मभ्यनूक्ते ममेवैतया लोकं जयति यस्यैवं व्विदुष एता मन्वाहुः ॥ २४ ॥

---

* 'जिगाꣳसति'—इति क, ख, ग, च-M। † 'देवान्'—इति छ।

‡ 'जिगाति'—इति ग। § 'गृणानो'—इति घ।

|| 'मस्मिल्लोके'—इति क, 'मस्मिन् लोके'—इति छ।

तुन्त्वा समिद्भिरङ्गिर इति। समिद्भिर्ह्येत मङ्गिरस ऐन्धताङ्गिर ऽइत्यङ्गिरा उ ह्यग्निर्घृतेन व्वर्द्धयामसीति तत्सामिधेनं पदꣳ स मेवैनं तेनेन्धे व्वीर्य मेवास्मिन् दधाति ॥ २५ ॥*

बृहच्छोचा यविष्ठ्येति। बृहद्‌ ह्येष शोचति समिद्धो यविष्ठ्येति युविष्ठो ह्यग्निस्तस्मादाह यविष्ठ्येति सैषैत मेव लोक मभ्युनूक्तान्तरिक्षलोक मेव तस्मादाग्नेयी सत्यनिरुक्तानिरुक्तो ह्येष लोक एत मेवैतया लोकं जयति यस्यैवं व्विदुष एता मन्वाहुः ॥ २६ ॥

स नः पृथु श्रवाय्य मिति। अदो† वै पृथु यस्मिन् देवा एतच्छ्रवाय्यं यस्मिन् देवा अच्छा देव व्विवास-सीत्यच्छ देव व्विवासस्येतन्नो गमयेत्येवैतदाह ॥ २७ ॥

बृहदग्ने सुवीर्य मिति। अदो‡ वै बृहद्यस्मिन् देवा एतत्सुवीर्यं यस्मिन् देवाः सैषैत मेव लोक मभ्युनूक्तादिव मेवैत मेवैतया लोकं जयति यस्यैवं व्विदुष एता मन्वाहुः ॥ २८ ॥

सोऽन्वाह। ईडेन्यो नमस्य इतीडेन्यो ह्येष नमस्यो ह्येष तिरस्तमाꣳसि दर्शत इति तिर इव ह्येष तमाꣳसि

---

* इतोऽनन्तर मिह "प्रातम् ३००"—इति च-पुस्तके।

†, ‡ 'मित्यदो'—इति क।

समिद्धो दद्दशे स मग्निरिध्यते वृषेति सꣳ हीध्यते वृषा वृषो अग्निः समिध्यत ऽइति सꣳ हीध्यते ॥ २९ ॥

अश्वो न देववाहन इति । अश्वो ह वा ऽएष भूत्वा देवेभ्यो यज्ञं वहति यद्वै नेत्यृच्यो मिति तत्तस्मादाहाश्वो न देववाहन इति ॥ ३० ॥

तꣳ हविष्मन्त ईडत ऽइति*। हविष्मन्तो ह्येतं मनुष्या ईडते तस्मादाह तꣳ हविष्मन्त ईडत ऽइति ॥ ३१ ॥

वृषणं त्वा वयं वृषन् वृषणः समिधीमहीति । सꣳ ह्येन मिन्धतेऽग्ने दीद्यतं बृहदिति दीदयेव ह्येष बृहत् समिद्धः ॥ ३२ ॥†

तं वा एतम् । वृषण्वन्तं त्रिच‡ मन्वाहाग्नेय्यो वा ऽएताः सर्वाः सामिधेन्यो भवन्तीन्द्रो वै यज्ञस्य देवतेन्द्रो वृषैतेनो हास्यैताः सेन्द्राः सामिधेन्यो भवन्ति तस्माद्वृषण्वन्तं त्रिच§ मन्वाह ॥ ३३ ॥

सोऽन्वाह । अग्निं दूतं वृणीमह ऽइति देवाश्च वा ऽअसुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे तान्त्स्पर्द्धमानान् गायत्र्यन्तरा तस्थौ या वै सा गायत्र्यासीदियं वै सा

* 'ईडत ऽइति'—इति ग । † इतोऽनन्तरं मिह "काण्डं प्र० ६४"—इति ख ।

‡, § 'तृच'—इति सायणीयपाठः, कात्यायनवार्त्तिकसम्मतश्च (पा० ६. १. ३४ वा० १)। वस्तुतः शतपथे कातीयश्रौते च सर्वत्रैव 'त्रिच'—इत्येव ।

पृथिवीयꣳ हैव तदन्तरा तस्थौ त ऽउभय ऽएव व्विदाञ्चक्रुर्यतरान् वै न इय मुपावर्त्स्यति ते भविष्यन्ति परेतरे भविष्यन्तीति ता मुभय ऽएवोपमन्त्रयाञ्चक्रिरेऽग्निरेव देवानां दूत ऽआस सहरक्षा इत्यसुररक्षस मसुराणाꣳ साग्नि मेवानुप्रेयाय तस्मादन्वाहाग्निं दूतं वृणीमह ऽइति स हि देवानां दूत ऽआसीद्धोतारं व्विश्ववेदस मिति ॥ ३४ ॥

तदु हैकेऽन्वाहुः । होता यो व्विश्ववेदस इति नेदर मित्यात्मानं ब्रवाणीति तदु तथा न ब्रूयान्मानुषꣳ ह ते यज्ञे कुर्वन्ति व्यृद्धं वै तद्यज्ञस्य यन्मानुषं नेद्व्यृद्धं यज्ञे करवाणीति तस्माद्यथैवर्च्चा*नूक्त मेव† मेवानुब्रूयाद्धोतारं व्विश्ववेदस मित्येवास्य यज्ञस्य सुक्रतु मित्येष हि यज्ञस्य सुक्रतुर्य‡दग्निस्तस्मादाहास्य यज्ञस्य सुक्रतु मिति सेयं देवानुपाववर्त्त ततो देवा ऽअभवन् परासुरा भवति ह वा ऽआत्मना परास्य सपत्ना भवन्ति यस्यैवं व्विदुष एता मन्वाहुः ॥ ३५ ॥

तां वा ऽअष्टमी मनुब्रूयात् । गायत्री वा ऽएषा निदानेनाष्टाक्षरा वै गायत्री तस्मादष्टमी मनुब्रूयात् ॥ ३६ ॥

* 'वर्च्चा'—इति क, ख । † नैतत् पदं घ-पुस्तके ।

‡ 'सुक्रतुर्'—इति, 'सुक्रतुर्य'—इति च पाठौ घ-पुस्तके ।

तद्धैके। पुरस्ताद्धाय्ये दधत्यन्नं धाय्ये मुखत इद मन्नाद्यं दध्म इति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यादनवक्लृप्ता ह तस्यैषा भवति यः पुरस्ताद्धाय्ये दधाति दशमी वा हि तर्ह्येकादशी वा सम्पद्यते तस्यो हैवैषावक्लृप्ता भवति यस्यैता मष्टमी मन्वाहुस्तस्मादुपरिष्टादेव धाय्ये दध्यात् ॥ ३७ ॥

समिध्यमानो ऽअध्वर ऽइति। अध्वरो वै यज्ञः समिध्यमानो यज्ञ इत्येवैतदाहाग्निः पावक ईड्य इति पावको ह्येष ईड्यो ह्येष शोचिष्केशस्त मीमह ऽइति शोचन्तीव ह्येतस्य केशाः समिद्धस्य समिद्धो ऽअग्न ऽआहुतेत्यतः प्राचीनꣳ सर्वं मिध्म मभ्यादध्याद्यदन्यत्स-मिधोपदष्ट इव ह्येतद्धोता यद्वा ऽअन्यत्समिध इध्म-स्यातिरिच्यतेऽतिरिक्तं तद्यद्वै यज्ञस्यातिरिक्तं द्विषन्तꣳ हास्य तद् भ्रातृव्य मभ्यतिरिच्यते तस्मादतः प्राचीनꣳ सर्वं मिध्म मभ्यादध्याद्यदन्यत्समिधः ॥ ३८ ॥

देवान्यक्षि स्वध्वरेति। अध्वरो वै यज्ञो देवान्यक्षि सुयज्ञियेत्येवैतदाह त्वꣳ हि हव्यवाडसीत्येष हि हव्यवाड् यदग्निस्तस्मादाह त्वꣳ हि हव्यवाडसीत्या जुहोता दुव-स्यताग्निं प्रयत्यध्वरे वृणीध्वꣳ हव्यवाहन मिति सम्प्रेष्यत्येवैतया जुहुत च यजत च यस्मै कामाय

समैन्धिढ्वं* तत् कुरुतेत्येवैतदाहाग्निं प्रयत्यध्वर इत्यध्वरो वै यज्ञोऽग्निं प्रयति यज्ञ इत्येवैतदाह व्वृणीध्वꣳ हव्यवाहन मित्येष हि हव्यवाहनो यदग्निस्तस्मादाह व्वृणीध्वꣳ हव्यवाहन मिति ॥ ३९ ॥

तं वा एतम्। अध्वरवन्तं चिच† मन्वाह देवान् ह वै यज्ञेन यजमानान्त्सपत्ना असुरा दुधूर्षाञ्चक्रुस्ते दुधूर्षन्त एव न शेकुर्धूर्वितुं ते पराबभूवुस्तस्माद्यज्ञो ऽध्वरो नाम दुधूर्षन् ह वा एनꣳ सपत्नः पराभवति यस्यैवं व्विदुषोऽध्वरवन्तं चिच‡ मन्वाहुर्यावद्देव सौम्येनाध्वरेणेष्ट्वा जयति तावज्जयति ॥ ४० ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [४. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ ४ ॥

अथ तस्मिन् सामिधेन्यनुवचने धर्मविशेषं विधत्ते– "हिङ्कृत्येति। 'हिं'–इति शब्द मुच्चार्येत्यर्थः[१] । "नासामेत्यादि । सामरहितस्य

* 'न्धिढ्वं'–इति च पाठः च-पुस्तके । † २६४पृ० ‡–§ टीप्पन्यौ द्रष्टव्ये ।
१—" 'हुम्'–इति स हिङ्कारः"–इति सा० का० ब्रा० ४. ८. १ ।

अवयवत्वात्, हिङ्कारप्रणवयोः सामावयवत्वात्[1], सामिधेनीषु तत्करणेन सामिधेनीयुक्तः सर्वोऽपि सामवान् यज्ञः सम्पद्यत इत्यर्थः। 'ओ३म्-ओ३म्'—इति वीप्सया सर्वासु सामिधेनीषु स्थितस्य प्रणवस्यानुकरणम् ॥ १ ॥

"यदेवेत्यादिः हिङ्कारस्तुतिः। तस्य प्रतिज्ञातं प्राणात्मकत्व मुपपादयति— "प्राणो वा इति[2]। हिङ्कृत्यानुवचनम्। मिथुनसम्पत्त्या स्तौति— "वाचा वा इत्यादिना। नासिकास्थप्राणात्मको हिङ्कारः, तन्निर्वर्त्त्यत्वात्; ऋक् च वागात्मिका, तया उच्चार्यमाणत्वात्। 'प्राणश्च वाक् च' 'एतत्' एकं 'मिथुनम्'; स्त्रीपुंस्वरूपत्वात्। अतः सामिधेनीनां 'पुरस्तात्' यजमानस्य पुत्रपौत्रादिप्रजननिमित्तं 'हिङ्कृत्य' अनुवचनेन 'मिथुन मेव क्रियते' इत्यर्थः[3] ॥ २ ॥

"अन्यतरदेवेति। उच्चैर्हिङ्कारस्योच्चारणे हि सोऽपि वाचैव निर्वर्त्त्यत इति तदात्मक एव स्यान्न प्राणात्मकः; तथा च मिथुनसम्पत्तिर्न स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

सामिधेनीनां लिङ्गविशेषं विधत्ते— "स वा एति चेति। आ इति 'एति'; प्र इति 'प्रेति'। अत्र 'इति'-शब्देन प्रकृतविपर्यासकृता एतौ शब्दावर्थपरत्वात् प्रख्याव्य 'अर्वाची'-शब्दपरतया

१— तथाहि "लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत"–इत्यादि (४ प्र० २–७ ख०), "अथ सप्तविधस्य; वाचि सप्तविधं सामोपासीत"–इत्यादि च (४ प्र० ८–२१ ख०) छा० ब्रा० ।

२— "प्राणो हिङ्कारः"–इत्यादि छा० ब्रा० ४. ७. १ ।

३— छा० ब्रा० ४. १२. १, २ द्रष्टव्यम् ।

व्यवस्थाप्येते । तथा च आङुपसर्गयुक्ताः प्रोपसर्गयुक्ताश्च ऋचोऽनु-ब्रूयादित्यर्थः ॥

तदेतल्लिङ्गद्वयं प्रयोजनकथनेन प्रशंसति— "गायत्री मेवेति । आङुपसर्गो ह्याभिमुख्ये वर्त्तते[1], अतस्तेन 'अर्वाचीम्' अभिमुखीं युनक्ति । परेतः प्रेत इति पर्यायतया दर्शनात् 'प्र'-शब्दस्य परा-ङ्मुखत्वेऽपि वृत्तिरस्ति[2], अतोऽत्र 'प्र'-शब्देन पराङ्मुखत्ववाचिना पराङ्मुखी मेव तां 'युनक्ति' इत्यर्थः ।

एव मुभयथा योजनस्य प्रयोजन माह— "पराच्यहेति । यतो देवयजनान्निष्क्रम्य 'पराची' पराङ्मुखी, अनिवर्त्तमानैव गायत्री द्युलोकं प्रति 'यज्ञं' वोढुं शक्नोति ; सा तु सन्निधानात् 'मनुष्यान्' रक्षितुं शक्नोति ; अतो लिङ्गद्वययुक्ता एवानुवक्तव्याः ॥ ४ ॥

तदेतल्लिङ्गद्वयं विधाय प्रशंसति— "यद्वेत्यादिना । "प्रेति वै प्राण इति । 'प्र'-शब्दस्य परागमनार्थत्वात्, प्राणस्य च परागवृत्ति-त्वादुभयोस्तादात्म्यम् । "एत्युदान इति । आकारस्याभिमुख्यार्थत्वात् उदानस्य अन्तःप्रवेशवृत्ति[3]रूपत्वात्तादात्म्यम् ॥ ५ ॥

"यद्वेवेति चेति । "प्रेति वै रेतः सिच्यत इति । सिच्यमानस्य रेतसः पराङ्मुखप्रवृत्तेः 'प्र'-शब्दस्य तस्य च तादात्म्यम् । अपत्य-रूपेण जायमानस्य अभिमुख मावर्त्तनादाभिमुख्यवाचिन आकारस्य

१— निरु० १. १. ५ ; १. २. ३ ; ३. ३. ४ ; ५. १. ६ ।

२—"प्रपरेत्येतस्य प्रातिलोम्यम्"—इति निरु० १. १. ५ ।

३— 'अन्तःप्रविशद्वृत्ति'—इति ड ।

तादात्म्यम्। "प्रेति पशव इत्यादि। पशूनां तृणादिभक्षणाय यद्वनं प्रति पराग् गमनम्, तत् 'प्र'-शब्दार्थः[१] ; यच्च सायं समागमनम्, तदाकारस्यार्थः[२]। किं बहुना 'सर्वम्' अपि 'इदं' जगत् प्रगमन-स्वभाव मावर्त्तनस्वभावञ्च; तस्मादेतल्लिङ्गद्वय मनुवचने सम्पादनीय मित्यर्थः ॥ ६ ॥

तदेतदुदाहरणेन दर्शयति— "सोऽन्वाहेति। "प्र वो वाजा इति। एषा 'प्र'-शब्दलिङ्गयुक्ता सामिधेनी[३]। "अग्न आ याहीत्या-ङुपसर्गलिङ्गयुक्ता[४] ॥ ७ ॥

अनयोर्लिङ्गयोरैक्य माशङ्क्य निरस्यति— "तदु हेति। "आयाहि"-इत्यनेन यदस्मान् प्रत्याभिमुख्यगमनं प्रतिपादितम्, 'तत्' स्वर्गवासि-देवापेक्षया परागमन मेवेति 'एति'-लिङ्ग मपि 'प्रेति'-लिङ्गं 'सम्पद्यत इति' एकीयमताभिप्रायः। 'तत्' एतत् 'अति-विज्ञान्यं' (न[५]) ज्ञानपथातिवर्त्ति। "आयाहि"-इत्युक्ते यस्मादागमन मेव शीघ्रं बुद्धावारोहति, न तु प्रगमनम्; तस्मात् 'प्रेति'-सम्पत्तिः[६] दुरधिगमेत्यर्थः। लिङ्गद्वयं तथैव व्यवस्थित मित्यभि-प्रेत्यानुवदति— "प्र व इति ॥ ८ ॥

विहित मनुवचन मनूद्य प्रथमतोऽनुवक्तव्या मृचं विधाय तत्प-दानि व्याचष्टे— "सोऽन्वाहेत्यादिना। अत्र 'वाजाः'-'इति' पदेन

१— निघ० १. १. ५। २— निघ० ४. २. ३२।

३— तै० ब्रा० ३. ५. २. १ ; सं० २. ५. ७. २।

४— तै० ब्रा० ३. ५. २. २ ; सं० २. ५. ८. १-११।

५— 'न'-इति पदं ठ-ड-पुस्तकयोर्नास्ति।

६— 'सप्रतिपत्तिः'-इति ज, झ, ढ,।

'अन्नं' विवक्षितम्; वाजयति बलयतीति तच्छब्दव्युत्पत्तेः। अतः एतत्पदोच्चारणेन 'अन्न मेव' 'अभ्यनूक्तम्' अभिलक्ष्यानुवचनं कृतं भवति। "वस्तोः, द्यौः, भानुः, वासरम्"–इत्यहर्नामसु पाठात्[१] 'द्यु'–शब्दो दिनवचनः। द्यून् दिवसान् अभिगता इति व्युत्पत्त्या 'अभिद्यवः', 'इति' अनेन 'अर्द्धमासाः' उच्यन्त इति व्याचष्टे— "अर्द्धमासा वा अभिद्यवः"–इति। "पशवो वै हविष्मन्तः"–इति। क्षीरदध्याज्यादिहविर्जनकत्वाद् भाविना हविषा तद्वन्त इत्यर्थः ॥९॥

"घृताच्येति। 'घृत'–शब्दोच्चारणस्याग्निसमिन्धनेऽतिशयित मानुकूल्य माख्यायिकया दर्शयति— "विदेघो ह माधव इत्यादिना। 'माधवः'[२] मधुनाम्नः पुत्रो 'विदेघः'[३] नाम राजा; स च स्वमुखे विश्वनरहितम् 'अग्निं' धारयामास। रहूगणस्य पुत्रो 'गोतमः' नाम ऋषिः, तस्य राज्ञः 'पुरोहितः'। स च राजा तेन ऋषिणा आहूयमानः 'तस्मै' न प्रत्युत्तरं ददौ। केनाभिप्रायेणेति चेत्, उच्यते— यद्यहं वदिष्यामि, मदीयात् 'मुखात्' सोऽग्निर्निष्पद्येत? नैव निष्पद्यता मित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ १० ॥

"त मृग्भिरित्यादि। स च ऋषिः ऋङ्मन्त्रैस्तस्य मुखगत मग्निं स्तुवन् 'तं' विदेघ माह्वातुं निश्चितवान्। निश्चित्य च

१— निघ० १ अ० ९ ख० १, २, ३, ४।

२— कातिरिक्तमूलपुस्तकेषु 'माथवः'–इत्येव पाठो दृश्यते, तथैव दृष्टो वेबरेणापि सर्वत्रैव; तन्न जाने माधवपाठः कुतो लब्धः सायणाचार्य्येणेति।

३— शतपथेऽन्यत्र तु सर्वत्रैव 'विदेह'–शब्दः श्रुतः (१. ४. १. १७; १४. ६. ११. ६; ७. २. २०.) एकत्रैवेह श्रूयते विदेघ इति

"वीतिहोत्रम्"-इति[1] मन्त्रेण आजुहाव। एवं स्तुतोऽप्यग्निः तन्मुखे तूष्णी मेव स्थितवान् ॥ ११ ॥

"स न इति। 'सः' विदेघोऽपि 'न' प्रत्युवाच। पुनरपि 'सः' ऋषिः "उदग्ने शुचयः"-इति[2] मन्त्रेणाग्निं स्तुवन् क्रोधेन विदेघ माकारयामास। 'विदेघा३'-इति प्लुतिः असूयार्था[3] ॥ १२ ॥

"स ह नैवेति। एव मपि प्रतिश्रवणाभावे "तन्त्वा घृतस्नवीमहे"—'इति' इमा मेव ऋचम्[4] अग्नि मभिलक्ष्योक्तवान्। 'सः' चाग्निः मन्त्रगतघृतशब्दोच्चारणसमये एव माधवस्य मुखसकाशादूर्द्धं ज्वलितोऽभूत्। 'तम्' अग्निं 'धारयितुं' सोऽपि 'न शशाक'; ज्वालाधिक्येन दाहकत्वात्। 'सः' च मुखान्निर्गतः सन् 'पृथिवीं' प्राप्तवान् ॥ १३ ॥

"तर्हीति। तस्मिन् समये माधवस्य तापशमनाय 'सरस्वत्यां' नद्यां निमग्नोऽभूत्। 'सः' अग्निस्तस्मात् स्थानादारभ्य 'प्राङ् दहन्' 'इमां' सर्वां 'पृथिवीम्' अभितो व्याप्नोत्। माधवगोतमावुभावपि 'दहन्तं' 'तम्' अग्निं 'पश्चात्' अनुजग्मतुः। 'सः' च दहन्नग्निः पृथिव्यां यावत्यो नद्यः सन्ति, ताः 'सर्वा नदीः' अतिशयेन 'ददाह' शोषयामास। 'प्राचीनं' दहतोऽस्य पुरस्तात् 'सदानीरा' नाम नदी 'उत्तरात्' उदक्प्रवाहा 'एति' गच्छति। तया च व्यवहितः सोऽग्निः, एनम्

१— वा० सं० २. ४. १; का० श्रौ० सू० २. ८. २।
२— तै०सं० १. ३. १४. २८; ४. ४६. १३; ५. ५. १२; २. ४. १४. ११।
३— पा० सू० ८. २. १०३। ४— ऋ० सं० ५. २६. २।

अग्निम्, सापि निःशेषेण धारयति, इतस्ततो गमनं निवार्य धारितवतीत्यर्थः। स चाग्निः 'तां' नदी मितरनदीवत् 'नातिददाह'। अत एव 'सदा' सर्वदा 'नीरं' जल मस्या मस्तीति व्युत्पत्त्या 'सदानीरा'-इत्युच्यते। तथा च निघण्टुः(?)— "करतोया सदानीरा बाहुदा सैतवाहिनीति[1]। 'तां ह' नदीं 'पुरा' तद्दहनोत्तरकाले 'ब्राह्मणाः' 'न तरन्ति' न स्पृशन्ति। अग्निदाहाभावेनाविशुद्धत्वादिति हेतु माह— "अनतिदग्धेति ॥ १४ ॥

"तत एतर्हीति। 'ततः' तस्या नद्याः 'प्राचीनं' प्राग्देशम् 'एतर्हि' इदानीं 'बहवो ब्राह्मणाः' निवसन्ति। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया[2]। प्राग्देशः सर्वोऽपि ब्राह्मणवास इत्यर्थः। 'तत्' च स्थानम् 'अक्षेत्रतर मिव' अतिशयेन निवासायोग्य मिव 'आस' बभूव। तथा 'स्रावितरं' भग्नभाण्डे निक्षिप्तनीरवत्तद्देशेऽनुष्ठितं यज्ञदानादिक मतिशयेन 'स्रावि' स्रवणशीलं फलप्रदानासमर्थं बभूवेत्यर्थः। तत्र हेतु माह— "अस्वदित मिति। यतो 'वैश्वानरेणाग्निना' 'अस्वदितम्' अनास्वादितम्, अतस्तत्स्थान मपवित्र मित्यर्थः ॥ १५ ॥

अस्य दोषस्य परिहार माह— "तदु हेति। 'एतर्हि' एतस्मिन् समये 'तत्' अपि स्थानं 'क्षेत्रतरं' निवासयोग्य मेव भवति। कुत इत्यत आह— "ब्राह्मणा उ हीति। 'नूनम्' इति निश्चये[3]; 'हि' यस्मात् 'एतत्' स्थानं ब्राह्मणाः 'यज्ञैरसिष्वदन्' यज्ञानुष्ठानैः

१— अम० को० १. १०. ३३। २— पा० सू० २. १. २९।
३— "नून मिति विचिकित्सार्थीयः"—इति निरु० १. २. ४।

अग्निना आस्वादित मकृषत, तस्मादित्यर्थः। 'सा' च नदी 'जघन्ये' निकृष्टे सर्वरसवर्जिते 'नैदाघे' ग्रीष्मसम्बन्धिकालेऽपि सम्यक् 'कोपयति' बहुजलतया प्रकुपिता भवति। 'तावत्' पर्यन्ते हि काले 'वैश्वानरेणाग्निना' 'दग्धा'; तदा च तं निवारयितुं तस्याः प्रकोपो जात इत्यर्थः॥ १६॥

"स होवाचेति। एवं सर्वेषु देशेषु दग्धेषु 'सः' च माधवः अग्नि मेव प्रतीक्ष्य 'उवाच'— 'क्व' कुत्र देशे 'अहं भवानि' निवसेयम्? 'इति' पृष्टे सोऽप्यग्निरेनम् 'उवाच'। कि मिति। 'अतः' अस्याः नद्याः 'प्राचीनं' यद् 'भुवनं' भूमिः, एतदेव 'ते' तव निवासोऽस्त्विति। अत एव कारणात् एतस्मिन्नपि काले 'सैषा' सदानीरा नदी कोसलदेशस्य च विदेहदेशस्य च मर्यादात्वेन दृश्यते। 'हि' यस्मादेवं माधवायाग्निरदात्, तस्मात् 'ते' विदेहदेशाः अपि 'माधवाः' इत्युच्यन्ते॥ १७॥

उक्तं वृत्तान्तं गोतमेन पृष्टः सन् विदेहोऽनुवदति— "अथ होवाचेत्यादिना। परोक्षत्वात्पूर्वं श्रुतिवाक्ये लिट्-प्रयोगः[1]। गोतम-माधवयोः प्रश्नप्रतिवचनरूपवाक्ये तु भूताद्यतनत्वाल्लुङ्-प्रयोगो[2] विशेषः॥ १८,१९॥

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृते योजयति— "स यदिति। यस्माद् घृतशब्दोच्चारणेनाग्निः प्रज्वलितो बभूव, तस्मात् कारणात् 'सामिधेनीषु' 'यद्' 'घृत'-प्रातिपदिकयुक्तं पदम्, 'तत्' 'सामिधेन मेव' अग्निसमिन्धनहेतुर्भवतीत्यर्थः॥ २०

१— पा० सू० ३. २. ११५। २— पा० सू० ३. २. ११०।

तस्माद् घृताच्येतत्पदं सामिधेनीषु युक्ततर मिति निगमयति— "तदिति। तैत्तिरीयकेऽपि नृमेधपरुच्छेपसंवादोदाहरणे घृतवत्पदस्याग्निजननहेतुत्वं प्रतिपादितम्— "यत्समावद्विद्व कथा त्व मग्नि मजीजनो नाह मिति; सामिधेनीना मेवाहं वर्णं वेदेत्यब्रवीद् यद्; घृतवत्पद मनूच्यते, स आसां वर्णः"–इति[१]। "यजमानो वा इत्यादि। 'सुम्नं' सुखं स्वर्गादिलक्षण मात्मन इच्छतीति[२] 'सुम्नयुः' यजमानः। जिगातीत्यस्याभिप्राय माह— "जिगीषतीति। जेतु मिच्छतीत्यर्थः।

ननु "गा स्तुतौ"–इति[३] धातुः, कथं तस्य जिगीषतीति व्याख्यान मित्यत आह— "स हीति। 'हि' यस्मात् यजमानो देवान् स्तुत्या 'जिघांसति' हन्तुं प्राप्तु मिच्छति। हन्तिरत्र गत्यर्थः। 'तस्मात्' जिगीषतीति युज्यत इत्यर्थः। "अज्झनगमां सनि"–इति[४] सनि दीर्घत्वम्। "सर्वं वा अनिरुक्त मिति। यन्नामविशेषैरनिरुक्तम्, तत्सर्वात्मक मित्यर्थः ॥ २१ ॥

"अग्न आ याहीति। "वीतये"–इति पदं व्याख्यातु मितिहास माह— "समन्तिक मिवेति। सन्निकृष्टतर मिवेत्यर्थः। सन्निकर्ष मेवाभिनयेन दर्शयति— "इत्युन्मृश्येति। यथोर्ध्वबाहुना शाखायं स्पृश्यते, 'इति' एव मेव द्यौरपि हस्तस्पृश्येव बभूवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

"ते देवा इति। "वितरां स्युरिति। अतिशयेन विप्रकृष्टा भवेयुरित्यर्थः। "वरीय इवेति। 'उरुतरं' विस्तीर्णतर मेव एतत्

१— तै० सं० २. ५. ८. ५। २— पा० सू० ३. १. ८।

३— धा० पा० जु० प० २३। ४—पा० सू० ६. ४. १६।

च्चिद्रूपं स्थानं केन प्रकारेण स्यादित्यर्थः। विश्लिष्टा इतिः 'वीतिः', तथा च 'वीतये'-इत्यस्य विविधमानायेत्यर्थो भवति। एतदक्षरत्रय-प्रयोगात् त्रयः 'इमे लोकाः' परस्परं 'विदूरं' विप्रकर्षं प्राप्ता इत्यर्थः। "एता मन्वाहुरिति। 'वीतये'-इतिपदेन युक्ताम् "अग्न आयाहीत्यादिका मित्यर्थः ॥ २३ ॥

अस्या ऋचो द्वितीयं पाद मनूद्य व्याचष्टे— "गृणान इति। हविषो दानाद् 'हव्यदातिः = यजमानः' ॥

अस्या ऋचोऽनुवचनं भूलोकजयहेतुत्वेन प्रशंसति— "अग्निर्वै होतेत्यादिना ॥ २४ ॥

तृतीयां सामिधेनी मनूद्य व्याचष्टे— "तन्त्वेति[1]। 'अङ्गिरसः' महर्षयो यत् 'समिद्भिः' अग्निम् 'ऐन्धत' समिद्ध मकुर्वन्[2], तस्मादग्निरपि 'अङ्गिर इति' सम्बोध्यते। तदेतन्नाम अग्नेः प्रसिद्ध मित्याह—"अङ्गिरा उ हीति। "इतरे येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसो-ऽभवन्निति[3] अङ्गिरसा मङ्गारपरिणामरूपत्वात् 'अङ्गिरः'-शब्दाभि-धेयता। अग्निरप्यङ्गाररूप इति युक्तं तस्याप्यङ्गिरस्त्व मित्यर्थः॥ २५॥

"बृहच्छोचेति। "यविष्ठो ह्यग्निरिति। 'यविष्ठः' युवतमः नित्यतरुणः; अजरामरत्वात् ॥

अस्या ऋचोऽनुवचन मन्तरिक्षलोकजयहेतुत्वेन प्रशंसति— "स-

१—तै॰ ब्रा॰ ३. ५. २. ३ ; सं॰ २. ५. ८. १–११।

२— तेषां वर्णनम् ऐ॰ब्रा॰ ६. ५. ८-९-खण्डयोर्द्रष्टव्यम्। वस्तुतस्तु "एत मु एवाङ्गिरसं मन्यन्तेऽङ्गानां यद्रसः"–इति सा॰ क्रा॰ ब्रा॰३. २. १०।

३— ऐ॰ ब्रा॰ ३. ३. ९। निरु॰ ३. ३. ५। निघ॰ ५. ५. ११।

षेति। "एत मेव"-इति सामान्योक्तं विवृणोति— "अन्तरिक्षेति। ऋचोऽन्तरिक्षलोकस्य साम्य माह— "तस्मादिति ॥ २६ ॥

चतुर्थीं सामिधेनी मनूद्य द्युलोकजयहेतुत्वेन व्याचष्टे— "स न इत्यादिना[1]। 'अदः' विप्रकृष्टं द्युस्थानं खलु 'पृथु' विस्तीर्णम्। तद्दिग्गिनष्टि— "यस्मिन्निति। 'यस्मिन्' लोके 'देवाः' सर्वे वसन्ति, तत् स्थान मत्र 'पृथु'-शब्दवाच्यम्। देवनिवासत्वादेव 'एतत्' 'अवार्य्यं' अवणीयं प्रशस्यम्। पादान्तर मनूद्य व्याचष्टे— "अच्छा देवेति। देवोषितं द्युलोकरूपं स्थानम् 'अच्छ' अभिलक्ष्य 'विवाससि' प्रकाशयेत्यर्थः। प्रकाशनञ्च प्राप्त्यर्थ मित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे— "एतन्नो गमयेति ॥ २७ ॥

"इहदश्च इति। "अदो वा इति। सर्वत्र हि विशेष्यरहितः 'इदं'-शब्दो भूलोकवचनः, 'अदः'-शब्दस्य द्युलोकवचनः ॥ २८ ॥

ऋगन्तरस्य[2] अनुवचनं विधत्ते—"सोऽन्वाहेति। 'ईडेन्यः' स्तोतव्यः, 'नमस्यः' नमस्कर्त्तव्य इत्यय मर्थः। प्रसिद्ध इति हेरर्थः। द्वितीयं पाद मनूद्य व्याचष्टे— "तिरस्तमांसीति। 'एषः' खल्वग्निः समिद्धः सन् 'तमांसि' तिरस्कृत्यैव दृश्यते। अनेन 'दर्शतः'-इतिपदस्य कर्म्मणि व्युत्पत्तिर्दर्शिता। "स मग्निरिध्यते"-इत्यादि निगदसिद्धम् ॥ २९ ॥

"अश्वो नेति। "अश्वो न देववाहनः"-इत्यत्र[3] 'न'-शब्दस्य निषेधार्थत्व माशङ्क्य विवक्षित मर्थं दर्शयति— "यदा इति। 'ऋचि' ऋङ्मन्त्रे 'यत्' 'न-इति' पदम्, तत् 'ओम्-इति' अङ्गीकारार्थतया

१— तै० ब्रा० ३. ५. २. ४ ; सं० २. ५. ८. १–११।

२, ३— तै० ब्रा० ३. ५. २. ५, ६ ; सं० २. ५. ८. १–११।

प्रतिपत्तव्यम्। "एवम्परमोम्पदम्"–इति हि निघण्टुः(?)[१]। 'अश्वो ह वा एष भूत्वा' अश्वरूप मास्थायेति यावत् ॥२०॥

"तᳫं हविष्मन्त इति। "हविष्मन्तो ह्येत मित्यादि। चरुपुरोडाशादीनि 'हवींषि' सम्पाद्य, तद्युक्ता ऋत्विग्यजमानाः तानि हवींषि देवान् प्रापयितु मग्निं स्तुवन्तीत्यर्थः। "ईड स्तुतौ"–इति धातुः[२] ॥ २१ ॥

"वृषणन्त्वेत्यादि[३]। निगदसिद्धम्। "दीद्यतं बृहत्"–इत्यत्र दीद्यच्छब्दस्याभिप्राय माह– "दीदयेवेति। "दीदयति" दीप्तिकर्मा, छान्दसो धातुः[४]। पूर्वाभिः समिद्धः स च 'एषः' अग्निरस्मिन् समये 'बृहत्' अधिकं 'दीदयेव' दिदीप इतीव। 'हि' यतो 'दीद्यतं' दीप्यमानं त्वा मित्यग्निविशेषणं युक्त मित्यर्थः ॥ २२ ॥

"ईडेन्यः"–इत्यस्य तृचस्य वृषण्वच्छब्दायात मुपजीव्य प्रशंसति– "तं वा इत्यादि। अग्निविशेषणभूतेनापि 'वृषन्'–शब्देन इन्द्रोऽप्युपस्थाप्यते; 'वृषन्'–शब्दस्य तन्नामधेयत्वात्। अतो 'वृषन्'–शब्दयुक्तस्य तृचस्यानुवचनादितरथाश्रवत् सामिधेनीना मपीन्द्रसम्बन्धः सिद्धतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

१—"ओ मेवं परमं मते"–इति अम०को० ३. ४. १२। "ओङ् मित्यृचः प्रतिगर एवं तथेति गाथाया ओ मिति वै दैवं तथेति मानुषम्"–इति ऐ०ब्रा० ७. ३. ६। "प्रणवे चाभ्युपगमे चापाकृतौ च मङ्गले"–इति मे० अव्य० ५१।

२— धा० पा० अदा० आ० ६।

३—तै० ब्रा० ३. ५. ३. ७; सं० २. ५. ८. १–११

४—निघ० १. १६. ४; निरु० १०. २. ६

सामिधेन्यन्तरस्य[1] अनुवचनं विधत्ते— "सोऽस्त्राहेति। अग्नेर्देव-दूतत्व मुपपादयितु मितिहास माह— "देवाश्च वा इति। 'तान्' मिथः 'स्पर्द्धमानाम्' देवासुरान् 'अन्तरा' तेषा मुभयेषां मध्यत इत्यर्थः। "अन्तरान्तरेणेति[2] द्वितीया। "इयं वा इत्यादि। योत्स्य-मानांस्तानुभयविधान् निवारयितुं गायत्री मध्ये प्रादुर्भूता 'सेयं पृथिव्येव' इय मेव खलु पृथिवी तेषा मुभयेषां मध्यवर्त्तिनी। युक्तं चैतत्;— मेरोरग्रभागे हि अमरावती नाम नगरी, तस्यां हि देवाः; तथा मेरोरधस्ताद्भागे च यत् इरामुखं नाम नगरम्, तस्मिन् ह्यसुरा निवसन्ति। तयोर्मध्ये पृथिवी वर्त्तत इति। 'ह'-शब्दयोगा-दस्ति शास्त्रप्रसिद्धिः[3]। "यतराम्बा इति। "किं यत्तदोर्निर्द्धारणे"-इति[4] यच्छब्दात् डतरच्। 'उपावर्त्स्यति' उपावृत्ता भविष्यति। 'उपमन्त्रयाञ्चक्रिरे' रहस्यं दूतमुखेनाह्वतवन्त इत्यर्थः। "मचि गुप्तभाषणे"-इति[5] धातुः; लिट्; प्रत्ययान्तत्वादाम् प्रत्ययः[6]।

तस्मिन्नुपमन्त्रणे देवानां को दूतः, को वा असुराणा मित्युभयं विविनक्ति— "अग्निरेवेति। 'सहरक्षाः' नाम यत् 'असुररक्षसम्' असुरविरोधि रक्षः। समासान्तो 'अ'-प्रत्ययः[7]। 'रक्षः'-शब्दस्य

१— तै० ब्रा० ३. ५. २. ८; सं० २. ५. ८. १-११।

२—पा० सू० २. ३. ४।

३— अवैदिक मिदं वर्णन मिति सुधीभिः खलूपेक्षणीय मेव।

४— पा० सू० ५. ३. ९२। ५— धा० पा० चु० आ० ४५।

६— पा० सू० ३. १. ३५, ३६।

७— "अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि"-इति पा० सू० ५. ४. १०३।

न्नियतनपुंसकत्वात् समासान्तस्यापि तथात्वम्। "स हि देवाना मिति। 'हि' यस्मादुक्तरीत्या 'अग्निं दूतं वृणीमहे-इति' अनुवचनं युक्त मित्यर्थः। द्वितीयपाद मनूद्य तत्र पाठान्तर मुपन्यस्य दूषयति— "होतार मित्यादिना ॥ २४ ॥

"तद्विति। "होता यो विश्ववेदस इति" पाठान्तर मनुब्रुवता मभिप्राय माह। यद्यपि होतार मिति 'होतृ'-शब्दो द्वितीयान्तः, तथापि 'होता अरम्' इत्यपि श्रुतिसामान्यात् प्रतीयते। स च 'अरं'-शब्दः 'अलं'-शब्दपर्यायः। "वाल-मूल-लध्वल मङ्गुलीनाम्"-इति[1] लत्वस्य विकल्पितत्वात्। 'अरं'-शब्दोऽत्र निवारणार्थः। 'आत्मानं' निवारणविशिष्टं 'नेत्' नैव 'व्रताणि'-इत्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः। "होता यः"-इति पाठे तु न ईदृशी विरुद्धा प्रतिपत्तिरस्ति ॥

तत्पक्षनिराकरणं "तदु तथेत्यादि। स्पष्टम्। "होतारम्"-इत्यार्षपाठं परित्यज्य "होता यः"-इतिपाठविपरिणामस्य मनुष्यबुद्धिप्रभवतया मानुषत्वम्[2]। यथैव वेदे पठितम्, तथैवानुवक्तव्य मित्युपसंहरति— "तस्मादिति। कीदृग्विधं तर्हि वेदे पठित मिति तदाह— "होतार मिति। 'एव'कारः पक्षान्तरव्युदासार्थः ॥

प्रकृत मितिहासशेष मुपसंहरति— "सेय मिति। देवासुराणां

१— पा० सू० ८. २. १८. वा० २ ("वा लो र मापद्यते")।
२— तदित्थं मन्त्रेषु स्वाभिप्रेतप्रार्थनादिप्रकाशनायापि वैदिकशब्दानां परिवर्त्तनादिकं सर्वथैव निषिद्ध मिति सूचितम्।

मध्ये वर्त्तमाना या गायत्री, 'सेयं' रहस्य माहृता सती 'देवान्' एव 'उपावर्त्तत' उपाजगाम। 'ततः' गायत्र्या उपावर्त्तनात् 'देवाः' 'अभवन्' अजयन्। 'असुराः' तु तत्सम्बन्धविरहात् 'परा'भूताः॥

उक्तेतिहासज्ञानपुरःसर मेतां गायत्रीं प्रयुञ्जानस्य फल माह— "भवतीति। 'आत्मना' स्वयं 'भवति' भूष्णुः, समर्थो भवति। 'अस्य' च शत्रवः 'पराभवन्ति' इत्यर्थः॥ २५॥

अष्टसङ्ख्योपजीवनेन प्रशंसति— "तां वा इति। 'निदानेन' मूलकारणेन विचार्यमाणा त्र्यक्षरात्मिका 'एषा गायत्री', सापि प्रतिपादम् 'अष्टाक्षरा'; या च अष्टसङ्ख्या, तत्पूर्त्तिहेतुत्वादप्येषा विशेषतो 'गायत्री'-इति। ताम् 'अष्टमी मनुब्रूयात्' इत्यर्थः॥ २६॥

यत्र सप्तदश सामिधेन्यः, तत्र "पृथु पाजाः"-"तं सबाधः"-इति द्वे धाय्याख्ये[1] ऋचौ[2] सामिधेनीषु प्रक्षेप्तव्ये। तयोः स्थानं पूर्वोत्तर-पक्षाभ्यां दर्शयति— "तद्वैक इति। 'पुरस्तात्' अष्टम्याः पूर्व मित्यर्थः।

तथा कुर्वता मभिप्राय माह— "मुखत इति। अन्नञ्च तदाद्यञ्च 'अन्नाद्यम्' 'इदं' धाय्यारूपं 'मुखतः' मुखप्रदेश एव 'दध्मः' धारयामः 'इति वदन्तः'॥

तदेतदेकीयं मतं दूषयति— "तद् तथेति। 'अनवक्लृप्ता' असमर्था ऊर्द्ध्वं द्वयोर्धाय्ययोः प्रक्षेपात्। "अग्निं दूतम्"-इत्यष्टमी,

१— "पाय्य-सान्नाय्य-निकाय्य-धाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु"— इति पा० सू० ३. १. १२९। 'धीयतेऽनया समिदिति धाय्या ऋक्'-इति तत्र कौ०। ऐ० ब्रा० ३. २. ७, १२; ३. ७। तै० सं० २. २. १०. २। २— ऋ० सं० ३. २७. ५, ६।

'दशमी' सम्पद्यते; तथा चाष्टमीलभङ्गेन "गायत्री वा एषा निदानेन"-इतिप्रतिपादित'गायत्रीतिपदविरहादसमर्थं[1] स्यात्।

तथा समिध्यमानवती-समिद्धवत्योर्मध्ये हि धाय्ये प्रक्षेप्तव्ये; सा च समिध्यमानवती सामिधेनीनां पाञ्चदश्ये नवमी, सा च साप्तदश्ये तूत्कर्षात् 'एकादशी सम्पद्यते'। उभयत्र 'वा'-शब्दस्त्वार्थे। कथं तर्हि अवक्लृप्तिरित्यत आह—"तस्यो हेति। 'यस्य' यजमानस्य सा सामिधेनीषु "अग्निं दूतम्"-इत्येषा अष्टमी; 'तस्यैषा' ('अवक्लृप्ता') अवक्लृप्तिः, समर्था 'भवति' इत्यर्थः।

कुत्र तर्हि धाय्ययोः प्रक्षेप इति तदाह—"तस्मादिति। अष्टम्याः 'उपरिष्टात्' समिध्यमानवती-समिद्धवत्योर्मध्ये एव 'धाय्ये' प्रक्षिपेत्। उक्तं ह्यापस्तम्बेन—"समिध्यमानवतीं समिद्धवतीञ्चान्तरेण पृथुपाजवत्यौ धाय्ये दधाति"-इति[3]। आश्वलायनोऽप्यसूत्रयत्—"तृतीयस्यां सामिधेन्यावावपते प्रागुपोत्तमायाः पृथुपाजा अमर्त्य इति द्वे धाय्ये इत्युक्त एते प्रतीयात्"-इति[4] ॥ २७ ॥

एव मष्टमीं विधाय प्रशंसति—"समिध्यमान इति[5]। निगदसिद्ध मेतत्। "शोचन्तीव ह्येतस्येति। दीप्यमानस्याग्नेः ये ऊर्द्ध्वमुखा ज्वालाविशेषाः, ते केशाः; ते च 'शोचन्ति' दीप्यन्ते; 'इव'-

१— पुरस्तादिहैव द्रष्टव्यम् (२६५ पृ० १७ पं०)।

२— 'गायत्रीति पद्य मसमर्थं'-इति ड।

३— आप० श्रौ० सू० २. १२. ५।

४— आ० श्रौ० सू० २. १. २६. (ऋ० सं० ३. २७. ५, ६.)।

५— तै० ब्रा० ३. ५. २. ६; सं० २. ५. ८. १–११।

शब्दोऽवधारणे; 'शोचिषः' दीप्यमानाः केशा यस्येति 'शोचिष्केशः' इत्यर्थः ॥

दशम्याः सामिधेन्याः प्रागेवेध्मशेषस्य सर्वस्य अग्नावभ्याधानं विधत्ते—"समिद्धो अग्न इत्यादिना[1]। तस्या दशम्याः सामिधेन्याः 'प्राचीनं' प्राक्। "विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम्"-इति[2] स्वार्थिकः ख-प्रत्ययः। "यदन्यत्समिधः इति। अनुयाजार्थायाः 'समिधः' 'यत् अन्यत् तत्' सर्वं मित्यर्थः ॥

अस्मिन्नेव समये इध्मशेषस्य सर्वस्याभ्याधानं कुतो हेतोरित्याशङ्क्य हेतु माह— "अपवृक्त इवेति। 'एतत्' एतर्हि, अस्मिन् समये होता 'अपवृक्ते इव' अग्नेः समिन्धनं परिसमापयतीव। "समिद्धो अग्न आहुतेति। समिन्धनस्य भूतत्वप्रतिपत्तेः, समिन्धनहेतुत्वाच्च, सर्वस्येध्मस्य समिद्धावस्थायाः प्रागेवाभ्याधानं युक्त मित्यर्थः ॥

प्रागनभ्याधानदोष माह— "यद्दा अन्यदिति। अनुयाजसमिद्-व्यतिरिक्तं 'यत्' इध्मसम्बन्धि काष्ठं समिद्धावस्थायां वर्त्तते, 'तत् अतिरिक्तम्'। तच्च शुचुवर्द्धनहेतुरित्यपि। "समिद्धो अग्न आहुत"-इत्यतः प्रागेवेध्मशेषः सर्वोऽपि प्रक्षेप्यः। अत एव कात्यायनेनोक्तम्— "समिद्ध इति प्रागतः सर्व मिध्म मेकवर्ज मनुयाजार्थेत्"-इति[3] ॥ २८ ॥

"देवान् यजीत्यादि। निगदसिद्धम्।

अन्तिमां सामिधेनी मनूद्य व्याचष्टे—"आ जुहोतेति। "आ

१— तै० ब्रा० ३. ५, २. १०; सं० २. ५. ८. १-११।

२— पा० सू० ५. ४. ८। ३— का० श्रौ० सू० ३. १. ११।

जुहोत दुवस्यतेति[1] अध्वर्युप्रमुखा ऋत्विजः सम्बोध्य हवनादिकार्ये प्रेर्यन्ते; अतः प्रोक्षणीरासादयेत्यादिवदयं मन्त्रः सम्प्रैषरूप एव ॥

आ जुहोत दुवस्यतेति पदयोरर्थ माह—"जुहुत च यजत चेति। जुहुतेत्यत्र 'त'-शब्दस्य "तप्तनप्तनथनाश्च"-इति[2] तबादेशे गुणे च सति जुहोतेति रूपं भवति। 'दुवस्यतिः' परिचरणार्थः[3] 'दुवस्यत' परिचरत, यजतेत्यर्थः ॥

तात्पर्यार्थ माह— "यस्मै कामायेति। फलसाधनतया काम्यमानाय 'यस्मै' यागहोमादिकर्मणे हे ऋत्विजः! 'समैन्धिढ्वम्' अग्निसमिन्धनम् अकुढ्वम्[4]। सोऽग्निः समिद्धः सम्पन्नः; अतोऽस्मिन् समये 'तत्कुरुतेत्येव' एवंरूप मर्थं मन्त्रो ब्रूत इत्यर्थः। "अग्निं प्रयतीत्यादि स्पष्टम् ॥ २८ ॥

ऋचस्याध्वरशब्दयुक्तत्वं प्रशंसितु मनुवदति— "तं वा इति। "समिध्यमानो अध्वरः"-इत्यादिक मृक्त्रय मध्वरशब्दोपेत मनुब्रूयात्। "दुधूर्षाञ्चकुरिति। धूर्वितु मिच्छां कृतवन्त इत्यर्थः। "धुर्वी हिंसायाम्"[5]-इत्यस्मात् सनि, वलोपे, प्रत्ययान्तत्वादाम् प्रत्ययः[6]। 'दुधूर्षन्तः' 'ते' असुराः देवान् 'धूर्वितुं' हिंसितुं 'न शेकुः' न शक्ताः; प्रत्युत 'परा'हता एव 'बभूवुः'। 'तस्मात्' अहिंसाहेतुत्वात् 'अध्वरः'-इति यज्ञस्य नाम सम्पन्नम् ॥

१— तै० ब्रा० ३. ५. २. ११; सं० २. ५. ८. १–११।
२— पा० सू० ७. १. ४५।
३— निघ० ३अ० ५ख० ५पदम्।
४— 'अकृषत'—इति ड।
५— धा० पा० भ्वा० प० ५७३।
६— पा० ३. १. ७सू० सन्, ८. १. ६६सू० वलोपः, ३. १. ३५ आम्।

एवं पुरावृत्त मुदाहृत्यैतद्विदुषः फल माह— "दुधूर्षन् हेति । "यावद्देवेति । 'अध्वर'–शब्दो हि सोमयागे रूढः ; स चात्र दर्शपूर्ण-मासविषये मन्त्रेण प्रस्तूयत इति सोमयागेन यावदेव फलं प्राप्नोति, तावद्दर्शपूर्णमासयागेनापि प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ ३ [४. १.] ॥

इति श्रीसायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्[१] ॥

एतद्ध वै देवा अग्निं गुरिष्ठे* युञ्जन् । युङ्क्तोत्वु इदन्नो हव्यं व्वहेति तु मेतद् गुरिष्ठे† युक्तोपामदन्वीर्य-वान्वै त्व मस्युलं‡ वै त्व मेतस्मा असीति व्वीर्यं समा-दधतो यथेद मप्येतर्हि ज्ञातीनां यं गुरिष्ठे§ युञ्जन्ति तु मुपमदन्ति व्वीर्यवान्वै त्व मस्युलं‖ वै त्व मेतस्मा

१— अस्मिन् ब्राह्मणे सामिधेनीप्रयोगारम्भप्रकारो विहितः, तन्मन्त्राणां कूटपदादिव्याख्यानानि च ज्ञापितानि । तत्रायं पद्धतिः— होता उपांशु त्रिर्हिङ्कृत्य प्र वो वाजा इत्यासु ऋक्षु मध्यमस्वरेणानूच्यमानासु यजमानः पादाङ्गुष्ठाभ्यां भूमि मधः पीडयति ; अध्वर्युश्च स्फ्य मादाय तिष्ठन् सामिधेनीनां प्रणवे-प्रणवे एकैक मिध्मकाष्ठ माहवनीये ऽभ्यादधाति । 'समिद्धमानो अध्वरे'–इत्यस्या ऋचः प्रणवे 'समिद्धो अग्ने'–इत्यतः प्राक् एक मिध्मकाष्ठं परिशिष्यावशिष्टानां पञ्चानां काष्ठानां सहैव प्रक्षेपं कुर्यात् ॥

*, †, § 'गरिष्ठे'–इति ख, ग । ‡, ‖ 'मस्युग्रं'–इति क, ग ।

ऽअसीति व्वीर्यं समादधतः स यदुत ऊर्द्धं मन्वाहोप-
स्तौत्येवैन मेतद्वीर्य मेवास्मिन् दधाति* ॥ १ ॥

अग्ने महांर॥† ऽअसि ब्राह्मण भारतेति। ब्रह्म ह्यग्निस्तस्मादाह ब्राह्मणेति भारतेत्येष हि देवेभ्यो हव्यं भरति तस्माद् भरतोऽग्निरित्याहुरेष उ वा ऽइमाः प्रजाः प्राणो भूत्वा बिभर्त्ति तस्मादेवाह भारतेति‡ ॥ २ ॥

अथार्षेयं प्रवृणीते। ऋषिभ्यश्चैवैन मेतद्देवेभ्यश्च निवेदयत्ययं महाव्वीर्यो यो यज्ञं प्रापदिति तस्मादार्षेयं प्रवृणीते ॥ ३ ॥

परस्तादर्व्वाक् प्रवृणीते। परस्ताद्ध्यर्व्वाच्यः प्रजाः प्रजायन्ते ज्यायसस्पतय ऽउ चैवैतं निह्नुत ऽइदꣳ हि पितेवाग्रेऽथ पुत्रोऽथ पौत्रस्तस्मात्परस्तादर्व्वाक् प्रवृणीते ॥ ४ ॥

स ऽआर्षेय मुक्त्वाह। देवेद्धो मन्विद्ध ऽइति। देवा ह्येत मग्र ऽऐन्धत तस्मादाह देवेद्ध ऽइति मन्विद्ध ऽइति मनुर्ह्येत मग्र ऽऐन्ध तस्मादाह मन्विद्ध ऽइति§ ॥ ५ ॥

ऋषिष्टुत ऽइति। ऋषयो‖ ह्येत मग्रे स्तुवंस्तस्मादाहर्षिष्टुत ऽइति ॥ ६ ॥

* 'ति'—इति ख। † 'महांर'—इति क, ख; 'महाꣳ'—इति ग।
‡ 'ति'—इति ख। § 'ति'—इति ख। ‖ 'ऽइत्यृषयो'—इति ग।

विप्रानुमदित ऽइति। एते* वै विप्रा यदृषय ऽएते ह्येत मन्वमदंस्तस्मादाह विप्रानुमदित ऽइति ॥ ७ ॥

कविशस्त ऽइति। एते† वै कवयो यदृषय ऽएते ह्येत मशꣳसंस्तस्मादाह कविशस्त ऽइति ॥ ८ ॥

ब्रह्मसꣳशित ऽइति। ब्रह्मसꣳशितो ह्येष घृताहवन ऽइति घृताहवनो ह्येषः ॥ ९ ॥

प्रणीर्यज्ञानाꣳ रथीरध्वराणा मिति‡। एतेन§ वै सर्व्वान् यज्ञान् प्रणयन्ति ये च पाकयज्ञा ये चेतरे तस्मादाह प्रणीर्यज्ञाना मिति ॥ १० ॥

रथीरध्वराणा मिति। रथो ह वा एष भूत्वा देवेभ्यो यज्ञं व्वहति तस्मादाह रथीरध्वराणा मिति ॥ ११ ॥

अतूर्त्तो होता तूर्णिर्हव्यवाडिति। न ह्येतꣳ रक्षाꣳसि तरन्ति तस्मादाहातूर्त्तो होतेति तूर्णिर्हव्यवाडिति सर्वꣳ ह्येष पाप्मानं तरति तस्मादाह तूर्णिर्हव्यवाडिति ॥ १२ ॥

आस्पात्रं जुहूर्देवाना मिति। देवपात्रं वा ऽएष यदग्निस्तस्मादग्नौ सर्व्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति देवपात्रꣳ

* 'ऽइत्येते'—इति ग। † 'ऽइत्येते'—इति ग।

‡ 'ति'—इति ख। § 'मित्येतेन'—इति ग।

ह्येष प्राप्नोति ह वै तस्य पात्रं यस्य पात्रं प्रेप्सति* य ऽएवं मेतद्वेद ॥ १३ ॥

चमसो देवपान ऽइति। चमसेन ह वा ऽएतेन भूतेन देवा भक्षयन्ति तस्मादाह चमसो देवपान ऽइति ॥ १४ ॥

अरां २॥† ऽइवाग्ने नेमिर्देवांस्त्वं परिभूरसीति। यथारान्नेमिः सर्व्वतः परिभूरेवन्त्वं देवान्सर्व्वतः परिभूरसीत्येवैतदाह ॥ १५ ॥

आवह देवान्यजमानायेति। तदस्मै यज्ञाय देवानावोढवा ऽआहाग्नि मग्न ऽआवहेति तदाग्नेयायाज्यभागायाग्नि मावोढवा ऽआह सोम मावहेति तत्सौम्यायाज्यभागाय सोम मावोढवा ऽआहाग्नि मावहेति तद्य ऽएष ऽउभयत्राच्युत ऽआग्नेयः पुरोडाशो भवति तस्मा ऽअग्नि मावोढवा ऽआह ॥ १६ ॥

अथ यथादेवतम्। देवां २॥ ऽआज्यपां २॥‡ ऽआवहेति तत्प्रयाजानुयाजानावोढवा ऽआह प्रयाजानुयाजा वै देवा ऽआज्यपा ऽअग्निꣳ होत्रायावहेति तदग्निꣳ

---

* 'प्रेप्स्यति'–इति च। † 'अरां३'–इति क, ख; 'अराꣳ'–इति ग, ङ।
‡ 'देवां३ ऽआज्यपां३'–इति क, ख; 'देवाꣳ ऽआज्यपाꣳ'–इति ग;
'देवाँ ऽआज्यपाँ'–इति ङ।

होतायावोढवा ऽआह स्वं महिमान मावहेति तत्स्वं महिमान मावोढवा ऽआह व्याग्वा ऽअस्य स्वो महिमा तद्वाच मावोढवा ऽआहा च व्वह जातवेदः सुयजा च यजेति तद्या ऽएवैतद्देवता ऽआवोढवा ऽआह ता ऽएवैतदाहा चैना वहानुष्ठा* च यजेति यदाह सुयजा च यजेति ॥ १७ ॥

स वै तिष्ठन्नन्वाह । अन्वाह† ह्येतदसौ ह्यनुवाक्या तदसावेवैतद्भूत्वान्वाह तस्मात्तिष्ठन्नन्वाह ॥ १८ ॥

आसीनो याज्यां यजति । इयꣳ‡ हि याज्या तस्मान्न कश्चन तिष्ठन् याज्यां यजतीयꣳ हि याज्या तदियमेवैतद्भूत्वा यजति तस्मादासीनो याज्यां यजति ॥ १९ ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [४. २.] ॥

सामिधेन्यनुवचनानन्तर मग्ने महाँ असीति[१] निगदस्यानुवचनं[२] विधित्सुस्तत्प्रतिपाद्यायाः प्रशंसायाः कर्त्तव्यतां तदुपोद्घातत्वेन

---

* 'नुष्ठा'—इति ख, सायणीयभाष्यपुस्तकेषु च बहुषु ।

† 'न्वाहान्वाह'—इति ग । ‡ 'यजतीयꣳ'—इति ग ।

१— तै० ब्रा० ३. ५. ३. १; सं० २. ५. ६. १ ।

२— निगदानां यजुष्ट्वाधिकरणम्— मी० द० २अ० १पा० ३८—४५ सू०; न्या० मा० २. १. १३ अधि० द्रष्टव्यम् ।

प्रतिपादयति—"एतद्ध वा इति। 'गरिष्ठे' गुरुतमे। "प्रियस्थि-रेत्यादिना गुरुशब्दस्य गरादेशः[१]। हविर्वहनार्थं गुरुतमे तस्मिन् होतृत्वे योजयित्वा तस्योत्साहं जनयितुम् 'उपामदन्' अस्तुवन्। "वीर्यवान् वै"-इत्यादिः स्तुतिप्रकारः। अनया च स्तुत्या 'तम्' अग्निं 'वीर्ये' सम्यक् स्थापितवन्तः। इदं लौकिकेन दृष्टान्तेन प्रतिपादयति— "यथेद मिति। निगदस्यानुवचनं विधत्ते—"स यदिति। 'अतः' अस्मात्, सामिधेन्यनुवचनादित्यर्थः॥ १ ॥

अनुवक्तव्यं निगदं पठित्वा पदशो व्याचष्टे—"अग्ने महानित्या-दिना। "स त्रेधात्मानं व्यकुरुताग्निं तृतीयं वायुं तृतीयम्"-इत्यादिश्रुतेः[२] अग्निवाय्वादित्यात्मना ब्रह्मणस्त्रेधावस्थानात् "ब्रह्म ह्यग्निः"-इति तादात्म्यप्रतिपादनम्। 'तस्माद्' ब्रह्मणो जातत्वाद् 'ब्राह्मणेति' अग्निः स्तूयते इत्यर्थः। 'भारत'-इति पद मनूद्य द्वेधा निर्ब्रूते— "एष हीत्यादिना ॥ २ ॥

"अथार्षेय मित्यादि। होतृकर्तृकप्रवरविधिः ॥ ३ ॥

तत्र धर्मविशेष माह— "परस्तादर्वागिति। तस्मिन्नार्षेयप्रवरणे कूटस्थ ऋषि मारभ्य तत्पुत्रपौत्रादिक्रमेणार्वाचीनं वरणं कर्त्तव्यम्। यथा आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेत्यादि। तथा च 'ज्यायसः' भावपरो निर्देशः; ज्येष्ठ्यस्य 'पतय एवैतत् निह्नुते' अनेन प्रवरणेन निवेदयति। स्पष्ट मन्यत् ॥ ४ ॥

१— पा० सू० ६. ४. १५७।

२— "अग्निः, स त्रेधात्मानं व्यकुरुतादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयम्"—इति इहैवोपरिष्टात् १०. ६. ५. ३.।

"देवेद्धः"-इत्यादि-निवित्पदानाम्[1] अनुवचनं विधत्ते— "स आर्षेय मुक्त्वेति। तानि पदानि क्रमेण व्याचष्टे— "देवा इद्धेत मित्यादिना। स्पष्टोऽर्थः ॥ ५॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

"आस्पात्र मिति। आस्यरूपं पात्रम् 'आस्पात्रम्'। "देवपात्रं वा इति। अग्नौ प्रक्षिप्तस्य हविषो देवैरद्यमानत्वादग्नेर्देवपात्रत्वम् ॥

एतद्वेदितुः फल माह— "प्राप्नोति हेति। 'यस्य' खलु भोज्यस्य वस्तुनः सम्बन्धि 'पात्रं' 'प्रेप्सति'[2] प्राप्तु मिच्छति, तद्वस्तुसम्बन्धि 'पात्रं' 'प्राप्नोति' एवं वेदितेत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

"अराँ३॥ऽइवेति। "यथारान्नेमिरिति। (यथा) चक्रस्य नाभौ नेम्याञ्च संयोजिताः कीलकाः 'अराः', तान् 'यथा' 'नेमिः' परितो वर्त्तमानान् व्याप्नोति, तद्वद् 'देवान्' अग्निरपि संव्याप्नोती-त्यर्थः ॥ १५ ॥

निवित्पदानन्तरं वक्तव्य मावाहननिगद मप्यनूद्य पदशो व्याचष्टे— "आवह देवानित्यादिना[3]। "देवानावोढवा इति। आङ्पूर्वाद्वहतेः

१— यजुर्निवित्पदान्येकादश, ऋङ्निवित्पदानि तु द्वादश; सन्ति च ऋग्यजुषोः पाठभेदाः। ऋग्वेदीयनिवित्पदानि ऋक्परिशिष्टीयनिविदध्याये पठितानि (१. १–१२), ऐतरेयब्राह्मणे च प्रपञ्च्य विहितानि (२. ५. १, २.)। यजुर्निवित्पदानि तु तैत्तिरीयब्राह्मणे समाम्नातानि (३. ५. ३. १–११), तैत्तिरीयसंहितायाञ्च तानि विहितानि (२. ५. ९. २–१२.); इहापि प्रपञ्च्यैव व्याख्यायन्ते।

२— 'प्रेप्स्यति'–इति ञ, झ, ढ। मूलेऽप्येव मेव पाठभेदः।

३— आवाहननिगदमन्त्रास्तु त्रयोदश। आम्नातास्तेऽपि तैत्तिरीयब्राह्मणे ३. ५. ३; विहिताश्च ते तत्संहितायाम् २. ५. ९. ७, ८।

कार्ये तवेन्-प्रत्ययः[1]; यष्टव्याम् देवान् आवोढु मानेतु मित्यर्थः। "आवह देवान्"-इति सामान्योक्तस्य आवाहनस्य विवरणम् "अग्नि मग्न आवह"-इत्यादि निगदसिद्धम् ॥ १६ ॥

"अथ यथादेवत मिति। दर्शपूर्णमासयोरुभयत्र योऽग्निः पुरोडाशदेवता, तदावाहनानन्तरं निर्वापसमये यस्यै-यस्यै देवतायै येन क्रमेण निरुप्तम्, तेनैव क्रमेण तस्याः सर्वस्याः देवतायाः "अग्नीषोमावावह"-इत्यादिवाक्यैरावाहनं कार्य मित्यर्थः ॥

"देवाँ२॥ऽआज्यपानिति। प्रयाजानुयाजदेवतावाहनं विवक्षित मिति व्याचष्टे— "तत्प्रयाजानुयाजानिति। कर्मवाचिना प्रयाजानुयाजशब्देन तत्सम्बन्धिनो देवा लक्ष्यन्ते। ते हि हविर्भागाङ्गीकाराय वोढव्याः। तेषा माज्य मेव हि भागः; "यज्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तद्, यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत्"-इति[2] जौहवौपभृतयोराज्ययोस्तद्धविष्ट्वश्रवणात्[3] ॥

१— पा० सू० ३. ४. ६। २— २०१ पृ० ८, ६ कण्डिके द्रष्टव्ये।

३— "त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः सोमपाः, त्रयस्त्रिंशदसोमपाः। अष्टौ वसवः, एकादश रुद्राः, द्वादशादित्याः, प्रजापतिश्च, वषट्कारश्चैते देवाः सोमपाः; एकादश प्रयाजाः, एकादशानुयाजाः, एकादशोपयाजाः; एतेऽसोमपाः पशुभाजनाः"-इति ऐ० ब्रा० २. २. ८। तत्र वसूनां अष्ट नामानि तै०आर० १. ६. १, वायूना मेकादश नामानि च तत्रैव १. ६. ४, आदित्यानां द्वादश नामानि छा० उप० ३. ६. ५, निघ० ५. ६, निरु० १२. ११–२० द्रष्टव्यानि। प्रयाजानां परिचयस्तु तै० ब्रा० ३. ६. २, ३; तथा अनुयाजाना मपि तत्रैव ३. ६. १३, १४; एव मुपयाजानान्तु तै० सं० १. ५. ११, ६. ४. १।

"अग्निं होत्राय"-इत्यनेन स्विष्टकृतोऽग्नेरावाहनं विवक्षितम् ॥

"स्वं महिमान मिति। देवताया अग्नेः स्वभूतो वायूपो 'महिमा'; तस्यावाहनम् "आवह जातवेदः"-इतिवाक्येन ॥

प्राक्प्रतिपादितस्याज्यभागादिदेवतानां सर्वासा मावाहनस्य निगमनम्— "सुयजा च यजेति"-इति। अस्य व्याख्यानम्— "अनुष्ठ्या च यजेति"-इति। 'अनुष्ठ्या'[१] अनुक्रमेण, सम्यगित्यर्थः ॥ १७ ॥

यदेतत्सामिधेन्यादिक मनुवचनादि, तत्सर्वं तिष्ठतैव वक्तव्य मिति विधत्ते— "स वा इति। कुत इत्यत आह— "अन्वाह होत-दिति। अनुवाक्या हि द्युलोकरूपा तिष्ठतश्च द्युलोकसम्बन्धो भवति; अतोऽनुवाक्या[२] तावत्तिष्ठतैवानुवक्तुं योग्या; अनुवचनमाम्यात्सामिधेन्यादिक मपि तिष्ठतैव पठितुं युक्त मित्यर्थः ॥ १८ ॥

याज्यायां विशेष माह— "आसीनो याज्या मिति। 'हि' यस्मात् 'इयं' पृथिव्यात्मिकैव 'याज्या'[३], तस्मात् याज्यापाठस्तिष्ठता

१— 'अनुष्ठ्या'-इति पाठो मद्दृष्टेषु डातिरिक्तेषु सर्वेष्वेव सायणभाष्यपुस्तकेषु; डा० वेवर-दृष्टभाष्यपुस्तकेषु चैव मेव।

२,३— "सर्वेषा मग्रेऽग्रेऽनुवाक्यास्ततो याज्याः"-इति आश्व० श्रौ० सू० ३. ७. ३। "पुरस्ताल्लक्ष्मा पुरोऽनुवाक्या भवति; जातानेव भ्रातृव्यान् प्रणुदते। उपरिष्टाल्लक्ष्मा याज्या; जनिष्यमाणानेव प्रतिनुदते"-इति तै० सं० २. ६. २. ३। "मन्त्रप्रतिपाद्याया देवताया नामधेयं लक्ष्म; तद् यस्या ऋचि पूर्वार्द्धे विद्यते, सा पुरोऽनुवाक्या; तन्नाम यस्या मुत्तरार्द्धे विद्यते, सा याज्या। तद्यथा— 'अग्निर्मूर्द्धा'-इति पूर्वार्द्धेऽग्निशब्दः, 'जिह्वा मग्ने चकृषे'-इत्युत्तरार्द्धेऽग्निशब्दः"-इति च तत्र सा० भा०। "ह्वयति वा अनुवाक्यया, प्रयच्छति याज्यया •—० सा

न कर्त्तव्यः; 'आसीनश्च' सन्निकर्षविशेषात् पृथिवीरूपापन्नो भवति; तदिदं मित्युक्तम्— "इय मेवैतद् भूत्वेति ॥ १९ ॥ ४ [४. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम्[१] ॥

यो ह वा ऽअग्निः सामिधेनीभिः समिद्धः। अतितराᳬं* ह वै स इतरस्मादग्नेस्तपत्यनवधृष्यो हि भवत्यनवमृश्यः ॥ १ ॥

स यथा हैवाग्निः। सामिधेनीभिः समिद्धस्तपत्येवᳬं हैव ब्राह्मणः सामिधेनीर्व्विद्वाननुब्रुवंस्तपत्यनवधृष्यो हि भवत्यनवमृश्यः ॥ २ ॥

या पुरस्ताल्लक्षणा सानुवाक्या स्यात् ०—० अथ योपरिष्टाल्लक्षणा सा याज्या स्यात्"—इति चैतद्वैवोपरिष्टात् ७. २. १७—१९। "पुरोऽनुवाक्या देवतास्मरणार्था, याज्या च हविःप्रदानार्था"—इति हि कात्या० श्रौ० १. ८. ९ सू० ह०।

१— अस्मिन् ब्राह्मणे प्रवरनिगदमन्त्रपदाना मावाहननिगदमन्त्रपदानाञ्च पाठविधानव्याख्यानान्याम्नातानि, याज्यानुवाक्ययोरासनोपदेशश्चाम्नातः। तत्र चाहवनीयस्योत्तरत उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य "अग्नीध्वं हव्यवाहनोरम्"—इति ब्रुवतैव होत्रा प्रवरमन्त्रपाठः कार्यः॥

* 'समिद्धोऽतितराᳬं'—इति ख। 'समिद्धो। ऽतितराᳬं'—इति ग।

सोऽन्वाह। प्र व ऽइति प्राणो वै प्रवान् प्राण मेवैतया समिन्धेऽग्न ऽआयाहि व्वीतय ऽइत्यपानो वा ऽएतवानपान मेवैतया समिन्धे बृहच्छोचा यविष्ठेत्यु-दानो वै बृहच्छोचा ऽउदान मेवैतया समिन्धे ॥ ३ ॥

स नः पृथु श्रवाय्य मिति। श्रोत्रं वै पृथु श्रवाय्यꣳ श्रोत्रेण हीद मुरु पृथु शृणोति श्रोत्र मेवैतया समिन्धे ॥ ४ ॥

ईडेन्यो नमस्य ऽइति। व्वाग्वा ईडेन्या* व्वाग्घीदꣳ सर्व्वं मीट्टे व्वाचेदꣳ सर्व्वं मीडितं व्वाच मेवैतया समिन्धे ॥ ५ ॥

अश्वो न देववाहन ऽइति। मनो वै देववाहनं मनो हीदं मनस्विनं भूयिष्ठं व्वनीवाह्यते मन ऽएवै-तया समिन्धे ॥ ६ ॥

अग्ने दीद्यतं बृहदिति। चक्षुर्व्वै दीदयेव चक्षुरेवैतया समिन्धे ॥ ७ ॥

अग्निन्दूतं व्वृणीमह ऽइति। य ऽएवायं मध्यमः प्राण ऽएत मेवैतया समिन्धे स हैषान्तस्था प्राणाना मतो ह्यन्य ऽऊर्द्ध्वाः प्राणा ऽअतोऽन्ये ऽवाञ्चोऽन्तस्था ह भव-

* 'ईडेन्यो'–इति क, ग।

त्यन्तस्था मेनं मन्यन्ते य ऽएव मेता मन्तस्थां प्राणानां व्वेद ॥ ८ ॥

शोचिष्केशस्त मीमह ऽइति। शिश्नं वै शोचिष्केशꣳ शिश्नꣳ ह्यीदꣳ शिश्निनं भूयिष्ठꣳ शोचयति शिश्न मेवैतया समिन्धे ॥ ९ ॥

समिद्धो ऽअग्न ऽआहुतेति। य ऽएवाय मवाङ् प्राण एत मेवैतया समिन्ध ऽआजुहोता दुवस्यतेति सर्व्वं मात्मानꣳ समिन्ध ऽआ नखेभ्योऽथो लोमभ्यः ॥ १० ॥

स यद्येनं प्रथमायाꣳ सामिधेन्या मनुव्याहरेत्। तं प्रति ब्रूयात् प्राणं व्वा ऽएतदात्मनोऽग्नावाधाः प्राणेनात्मन ऽआर्त्तिं मारिष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ ११ ॥

यदि द्वितीयस्या मनुव्याहरेत्। तं प्रति ब्रूयादपानं व्वा ऽएतदात्मनोऽग्नावाधा अपानेनात्मन ऽआर्त्तिं मारिष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १२ ॥

यदि तृतीयस्या मनुव्याहरेत्। तं प्रति ब्रूयादुदानं व्वा ऽएतदात्मनोऽग्नावाधा उदानेनात्मन ऽआर्त्तिं मारिष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १३ ॥

यदि चतुर्थ्या मनुव्याहरेत्। तं प्रति ब्रूयाच्छ्रोत्रं व्वा ऽएतदात्मनोऽग्नावाधाः श्रोत्रेणात्मन ऽआर्त्तिं मारिष्यसि बधिरो भविष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १४ ॥

यदि पञ्चम्या मनुव्याहरेत्। तं प्रति ब्रूयाद्वाचं व्वा ऽएतदात्मनोऽन्तरगाद्वाचात्मन ऽआर्त्तिं मारिष्यसि मूको भविष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १५ ॥

यदि षष्ठ्या मनुव्याहरेत्। तं प्रति ब्रूयान्मनो वा ऽएतदात्मनोऽन्तरगान्मनसात्मन ऽआर्त्तिं मारिष्यसि मनो मुषिगृहीतो मोमुघ*श्चरिष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १६ ॥

यदि सप्तम्या मनुव्याहरेत्। तं प्रति ब्रूयाच्चक्षुर्व्वा ऽएतदात्मनोऽन्तरगाच्चक्षुषात्मन आर्त्तिं मारिष्यस्यन्धो भविष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १७ ॥

यद्यष्टम्या मनुव्याहरेत्। तं प्रति ब्रूयान्मध्यं व्वा ऽएतत् प्राण मात्मनोऽन्तरगान्मध्येन प्राणेनात्मन ऽआर्त्तिं मारिष्यस्युद्ध्माय† मरिष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १८ ॥

यदि नवम्या मनुव्याहरेत्। तं प्रति ब्रूयाच्छिश्नं व्वा ऽएतदात्मनोऽन्तरगाः शिश्नेनात्मन ऽआर्त्तिं मारिष्यसि क्लीबो भविष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ १९ ॥

यदि दशम्या मनुव्याहरेत्। तं प्रति ब्रूयादुदाञ्चं वा

* 'मोमुघु'—इति चातिरिक्तेषु ; 'मोमुग'—इति च दृष्टो डा० वेबरेण।
† 'स्युध्माय'—इति चातिरिक्तेषु ; 'स्युद्माय'—इति च दृष्टो डा० वेबरेण।

ऽएतत् प्राणं मात्मनोऽभ्यावाधा ऽअवाचा प्राणेनात्मन ऽआर्त्तिं मारिष्यस्यपिनद्धो मरिष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ २० ॥

यद्येकादश्या मनुव्याहरेत् । तं प्रति ब्रूयात् सर्व्वं व्वा ऽएतदात्मान मभ्यावाधाः सर्व्वेणात्मनार्त्तिं मारिष्यसि क्षिप्रेऽमुं लोक मेष्यसीति तथा हैव स्यात् ॥ २१ ॥

स यथा हैवाग्निं । सामिधेनीभिः समिद्ध मापद्यार्त्तिं न्येत्येवं हैव ब्राह्मणं सामिधेनीर्व्विद्वांसं मनुब्रुवन्त* मनुव्याहृत्यार्त्तिं न्येति ॥ २२ ॥ ५ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [४. ३.] ॥

सामिधेनीभिर्ऋग्भिः समिद्धस्याग्नेः लौकिकाग्निसकाशादतिशय माह—"यो ह वा इति । यस्मादतिशयेन 'तपति', अतः राक्षसादिभिः 'धर्षितुं' हिंसितुं, (मर्शितुं) स्प्रष्टुं न शक्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

समिद्धाग्निदृष्टान्तेन एवंवेदितुर्होतुरपि तद्वदनुवचनं कुर्वतो यथोक्तविशेषापत्तिर्भवतीत्याह— "स यथेति । 'अनवधृष्यः'-'अनवमृश्यः'-इत्युभयत्र धृषेर्मृशेश्च[1] "ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः"-इति[2] कर्मणि क्यप् ॥ २ ॥

---

* 'व्विद्वांसं समनुब्रुवन्त'-इति च ।

१— 'मर्षेश्च'-इति शादिष्वपपाठः । "धृष प्रसहने"-इति धा० चु० प० २१५ । "मृश आमर्शने"-इति धा० तु० प० १४२ । 'आमर्शनं स्पर्शः'-इति सि० कौ० ।

२— पा० सू० ३. १. ११० ।

अथैताः सामिधेनीः प्रत्येकं तत्तल्लिङ्गोपन्यासेन प्राणापान-श्रोत्रादिकरणग्रामविशिष्टात्मसंस्कारहेतुतया प्रशंसति— "सोऽन्वाहे-त्यादिना। "प्राणो वै प्रवानिति। प्रगमनयुक्तत्वात्[१] 'प्राणः' 'प्र'-शब्दवान्। प्राणवृत्तिर्हि इडापिङ्गलाभ्यां प्राचीनं निर्गच्छति, अतः ('एतया') प्रशब्दोपेतया प्रथमया सामिधेन्या[२] प्रगमनवन्तं[३] 'प्राण मेव' 'समिन्धे' दीपयति। एव मुत्तरत्रापि योज्यम् ॥

"अपानो वा एतवानिति। बहिर्निर्गतस्य वायोरात्माभिमुखी वृत्तिरपानः; अत आगमनविशिष्टत्वात् 'अपानः' आकारोपसर्ग-वानित्यर्थः[४] ॥

"उदानो वै वृहच्छोचा इति[५]। 'वृहत्' अधिकं 'शोचते' दीप्यत इति 'वृहच्छोचाः' अग्निः; उदानवायुरपि देहस्यो-त्क्षेपणात् अधिकतेजोयुक्तः; अतो 'वृहच्छोचाः'-इतिशब्देन 'उदानः' उपस्थाप्यते ॥ २ ॥

१— 'प्राग्गमनयुक्तत्वात्'-इति ङ।

२— "प्र वो वाजा अभिद्यवः। हविष्मन्तो घृताच्या। देवाञ्जिगाति सुम्नयुः"-इति प्रथमा सामिधेनी 'प्रवती', 'प्रेतिलिङ्गा' वा। तै० ब्रा० ३. ५. २. १।

३— 'प्राग्गमनवन्तं'-इति ङ।

४— "अग्न आ याहि वीतये। गृणानो हव्यदातये। नि होता सत्सि बर्हिषि"-इति द्वितीया सामिधेनी 'आवती', 'एतिलिङ्गा' वा। तै० ब्रा० ३. ५. २. २।

५— "तं त्वा समिद्भिरङ्गिरः। घृतेन वर्द्धयामसि। वृहच्छोचा यविष्ठ्य"-इति तृतीया सामिधेनी 'गीर्वती'। तै० ब्रा० ३. ५. २. ३।

"स न इति। "श्रोत्रं वै पृथु श्रवाय्य मिति[1]। 'पृथु' विस्तीर्णं श्रवणसाधनं 'पृथु श्रवाय्यम्'। अनेन शब्देन श्रोत्रेन्द्रियं विवक्षित मित्याह— "श्रोत्रेण ह्येति। 'उरु'-इति पृथुशब्दव्याख्यानम् ॥ ४ ॥

"ईडेन्य इति। "वाग्वा ईडेन्येति। "ईडेन्यो नमस्यः"—इत्यृचि[2] 'ईडेन्य'-शब्देन वाग् विवक्षिता। कथ मेतदित्याशङ्क्योपपादयति— "वागिति। 'वाग्' एव खल्विदं 'सर्वं' जगत् 'ईट्टे' स्तौति। "ईड् स्तुतौ"-इति धातुः[3]। यश्चाप्यन्यः स्तोता, तत्रापि वाचैव करण-भूतया सर्वं मीड़ितं भवति। ईट्टे ईड्यते अनयेति वा कर्त्तृकरण-व्युत्पत्या 'ईड़ेन्य'-शब्दस्य वाग्वाचकत्व मवगन्तव्य मित्यर्थः ॥ ५ ॥

"अश्वो न इति। "मनो वै देववाहन मिति। "अश्वो न देववाहनः"-इति[4] 'देववाहन'-शब्दो मनस उपलक्षकः। 'हि' यस्मात् 'मनः' 'मनस्विनं' पुरुषं 'भूयिष्ठम्' अत्यधिकं 'वनी-वाह्यते' भृशं वहति, देवान् शीघ्रं प्रापयति; अतो देववाहनं मन इत्यर्थः ॥ ६ ॥

"अग्ने दीद्यत मिति। "चक्षुर्वै दीदयेवेति। 'चक्षुः' इन्द्रियं

१— "स नः पृथु श्रवाय्यम्। अच्छा देव विवाससि। बृहदग्ने सुवीर्य्यम्"— इति चतुर्थी सामिधेनी 'पृथुवती'। तै० ब्रा० ३. ५. २. ४।

२— "ईडेन्यो नमस्यस्तिरः। तमाᳪंसि दर्शतः। समग्निरिध्यते वृषा"— इति पञ्चमी सामिधेनी 'नमस्वती'। तै० ब्रा० ३. ५. २. ५।

३— धा० अदा० आ० ९।

४— "वृषो अग्निः समिध्यते। अश्वो न देववाहनः। तᳪं हविष्मन्त ईडते"—इति षष्ठी सामिधेनी 'हविष्मती'। तै० ब्रा० ३. ५. २. ६।

हि रूपादिप्रकाशकत्वात् "अग्ने दीद्यतम्"-इति[1] दीद्यच्छब्देन दीप्तिवाचिनोपस्थाप्यते ; अतो ऽनया चक्षुःसमिन्धनम् ॥ ७ ॥

"अग्निं दूत मिति[2]। "य एवायं मध्यमः प्राण इति । प्राणापानादिपञ्चवृत्त्याश्रयभूतो 'यः' क्रियाशक्त्यात्मको देहमध्येऽवस्थितः 'प्राणः', तस्य समिन्धनम् "अग्निं दूतम्"-इत्यनया । दूतो ह्यग्निः सर्वेषां देवानां मुखम्, तथा प्राणोऽपीति, तेन समिन्धनस्योपपत्तिः ॥

"सा हैषान्तस्थेत्यादि । 'सैषा' "अग्निं दूतं वृणीमहे"-इति सामिधेनी, मध्यमप्राणरूपेण प्राणापानादिसंस्तुताना मन्यासा मृचाम् 'अन्तस्था' अन्तरवस्थिता भवति । 'अन्ये' हि 'प्राणाः' चक्षुःश्रोत्रादयः 'अतः' अस्मात्प्राणादारभ्य 'ऊर्द्धाः' चरन्ति ; पायूपस्थादयः 'अन्ये' प्राणाः 'अतः' अस्मान्मध्यमात् प्राणादेवारभ्य 'अवाञ्चः' अवाङ्मुखा अन्तरवस्थिता भवन्ति ॥

एवं वेदितुः फल माह— "अन्तस्था मिति । 'अन्तस्थाम्' अन्तरवस्थितां प्राणदेवता मित्यर्थः ॥ ८ ॥

के पुनरेतेषां मध्येऽवाञ्चोऽन्तस्थाः प्राणा इति, तान् दर्शयति— "शोचिष्केशस्त मीमह इत्यादिना[3]। "शिश्नं वै शोचिष्केश मिति ।

१— "वृषणं त्वा वयं वृषन् । वृषाणः समिधीमहि । अग्ने दीद्यतं वृहत्"-इति सप्तमी सामिधेनी 'वृषण्वती' । तै० ब्रा० ३. ५. २. ७ ।

२— "अग्निं दूतं वृणीमहे । होतारं विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम्"-इति अष्टमी सामिधेनी 'दूतवती' । तै० ब्रा० ३. ५. २. ८ ।

३— "समिध्यमानो अध्वरे । अग्निः पावक ईड्यः । शोचिष्केशस्तमीमहे"-इति नवमी सामिधेनी 'समिध्यमानवती' । तै० ब्रा० ३. ५. २. ९ ।

तदुपपादनम्— "शिश्नं होति। अभिलषितस्त्रीविरहे अतिशयेन शोकहेतुत्वात् 'शोचिष्केश'-शब्देन 'शिश्नं' पुंव्यञ्जनं लक्ष्यते। तथा च एतच्छब्दोपेतयर्चा आनन्दनव्यापारस्य उपस्थाख्यस्येन्द्रियस्य समिन्धनं कृतं भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

"समिद्धो अग्न इति[1]। "स एवाय मवाङ् प्राण इति। 'प्राण'-शब्द इन्द्रियवचनोऽवाङ्मुखः; अपानाख्य मिन्द्रिय मित्यर्थः ॥

"सर्वं मात्मान मिति। उक्तेन्द्रियसङ्घात मापादमस्तकव्याप्तं जीवात्मान मेव उत्तमया सामिधेन्या[2] 'समिन्धे'। तस्या आत्मनस्य उक्तरीत्या सर्वोपरि वर्त्तनं साम्यम् ॥ १० ॥

एव मेकादश सामिधेनीः[3] प्रत्यृचं लिङ्गविशेषोपन्यासेन प्राणापानादीनां समिन्धनहेतुतया प्रशस्य तत्र तदनुवचनसमये शपतो द्वेष्यस्य प्राणापानादिवियोजनहेतुत्वेन प्रशंसति— "स यद्येन मिति। 'प्रथमायां सामिधेन्याम्' अनूच्यमानायाम् 'एनं' होतारं 'यदि' द्वेष्यः 'अनुव्याहरेद्' शपेत्। "अनुव्याहारः शापः"—इति हि धूर्त्तस्वामी भाष्यकारः[4]। 'तम्' अनुव्याहरन्तं 'प्रति' होता

१— "समिद्धो अग्न आहुत। देवान् यक्षि स्वध्वर। त्वꣳ हि हव्यवाडसि"— इति दशमी सामिधेनी 'समिद्धवती'। तै० ब्रा० ३. ५. २. १०।

२— "आजुहोता दुवस्यत। अग्निं प्रयत्यध्वरे। वृणीध्वꣳ हव्यवाहनम्"— इत्येकादशी सामिधेनी 'उत्तमा'। तै० ब्रा० ३. ५. २. ११।

३— आसा मेव सामिधेनीनां व्याख्यानानि पुरस्तादाम्नातानि (३ ब्रा०)।

४— आपस्तम्बीययज्ञपरिभाषादिश्रौतसूत्रेषु एतत्कृतभाष्याणि स्वद्यापि प्राप्यन्त एव, शतपथस्याप्येतत्कृतं भाष्यं सायणादिभिरवलोकितं

'ब्रूयात्',— 'एतत्' एतर्हि 'आत्मनः' स्वसम्बन्धिनं 'प्राणं' हे अग्नो! 'अग्नौ' 'आधाः' निहितवानसि। 'ते' तव 'प्राणेन' निमित्तेन ('आत्मनः') स्वात्मनः ('आर्त्तिं') पीड़ां प्राप्स्यसीति[१]। एवं होत्रा प्रतिवचने कृते तस्य देव्यस्य यथोक्तं 'तथैव' सत्यं भवेत्। ऋचां च प्राणापानादिप्रतिपादकत्वं प्रागेव प्रतिपादितम्[२]। एव मुत्तरत्रापि योजना। अर्थो निगदसिद्धः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

"यदि षष्ठ्या मिति। "मनो मुषिगृहीत इति। मनसो मोषणं विपरिलोपः, तेन गृहीतः, अत एव अतिशयेन मूढ़ः चरिष्यसीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

"यद्यष्टम्या मिति। "उद्ध्मायेति। 'उद्ध्मानम्' ऊर्द्ध्वं श्वसनम्, तत्प्राप्स्येत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

"यदि दशम्या मिति। "अपिनद्धो मरिष्यसीतीति। 'अपि-नद्धः' बन्धनयुक्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

"यद्येकादश्या मिति। "क्षिप्रेऽमुं लोक मिति। 'क्षिप्रे' अल्प एव काले, कालविलम्ब मन्तरेण 'अमुं' द्युलोकं गमिष्य-सीत्यर्थः ॥ २१ ॥

स्यात्। इहैवोपरिष्टात् पुनरपि ६. १. १८; पुनः ४. ५. २. १३। कातीयश्रौतव्याख्यानेऽप्येव मेव २५. १०. १५।

१— "ऋ गतिप्रापणयोः"—इत्यस्य रूपं मूले श्रुतम् 'आरिष्यसि'—इति; तस्य चेदं प्रतिवचनं प्राप्स्यसीति।

२— २९५ पृ० १-४ पं० द्रष्टव्यम्।

एवं सामिधेनीरननुब्रुवतो होतुरग्निमनानत्वात् तद्दृष्टान्तत्वेन होतृशापकारिणः प्रतिपादिता मार्त्तिं निगमयति—"स यथेति। 'सामिधेनीभिः' करणैः 'समिद्ध मग्निं' प्राप्य 'यथा आर्त्तिं' 'न्येति' नितरां प्राप्नोति, तथैव 'सामिधेनीः' विदुषो होतुर्द्रष्टव्यस्य तदनुव्याहारनिमित्ता मुक्तविधां पीड़ां प्राप्नोतीत्यर्थः ॥२२॥ ५ [४.३.]॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम्[1] ॥

तं व्वा ऽएत मग्निꣳ समैन्धिषत। समिद्धे देवेभ्यो जुहवामेति तस्मिन्नेते ऽएव प्रथमे ऽआहुती जुहोति मनसे चैव व्वाचे च मनश्च ह वै* व्वाक् च युजौ देवेभ्यो यज्ञं व्वहतः ॥ १ ॥

स यदुपांꣳशु क्रियते। तन्मनो देवेभ्यो यज्ञं वहत्यथ यद्वाचा निरुक्तं क्रियते तद्वाग्देवेभ्यो यज्ञं वहत्येतद्वा इदं द्वयं क्रियते तुऽएते ऽएवैतत् सन्तर्प्पयति तृप्ते प्रीते देवेभ्यो यज्ञं व्वहात ऽइति ॥ २ ॥

१— अस्मिन् ब्राह्मणे सामिधेनीमन्त्राणां पृथक्-पृथक् फलसंवादाः, तत्तत्पाठव्याघातकारिणां पृथक्-पृथक् दोषाश्चाम्नाताः।

* 'हैव'—इति च।

स्रुवेण त माघारयति। यं मनस ऽआघारयति व्वृषा हि मनो व्वृषा हि* स्रुवः ॥ ३ ॥

स्रुचा त माघारयति। यं व्वाच ऽआघारयति योषा हि व्वाग् योषा हि स्रुक् ॥ ४ ॥

तूष्णीं त माघारयति। यं मनस ऽआघारयति न स्वाहेति चनानिरुक्तꣳ हि मनो ऽनिरुक्तꣳ ह्येतद् यत् तूष्णीम् ॥ ५ ॥

मन्त्रेण त माघारयति। यं व्वाच ऽआघारयति निरुक्ता हि व्वाङ् निरुक्तो हि मन्त्रः ॥ ६ ॥

आसीनस्त माघारयति। यं मनस ऽआघारयति तिष्ठंस्तं यं व्वाचे मनश्च ह वै व्वाक् च युजौ देवेभ्यो यज्ञं व्वहतो यतरो वै युजोर्ह्रसीयान् भवत्युपवहं वै तस्मै कुर्व्वन्ति व्वाग्वै मनसो ह्रसीयस्युपरिमिततर मिव हि मनः परिमिततरेव हि व्वाक् तद्वाच ऽएवैतदुपवहं करोति ते सयुजौ देवेभ्यो यज्ञं व्वहतस्तस्मात् तिष्ठन् वाच ऽआघारयति ॥ ७ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः। ते† ऽसुरराक्षसेभ्य ऽआसङ्गाद् बिभयाञ्चक्रुस्त ऽएतद्दक्षिणतः प्रत्युदश्रयन्नुच्छ्रित मिवं हि व्वीर्यं तस्माद्दक्षिणतस्तिष्ठन्नाघारयति

---

* 'ह्रि'–इति च।

† 'तन्वानास्ते'–इति क, ग।

स यदुभयत आघारयति तस्मादिदं मनश्च वाक् च समानमेव सन्नानेव शिरो ह वै यज्ञस्यैतयोरन्यतर आघारयोर्मूलमन्यतरः ॥ ८ ॥

स्रुवेण तमाघारयति। यो मूलं यज्ञस्य स्रुचा तमाघारयति यः शिरो यज्ञस्य ॥ ९ ॥

तूष्णीं तमाघारयति। यो मूलं यज्ञस्य तूष्णीमिव हीदं मूलं नो ह्यत्र वाग्वदति ॥ १० ॥

मन्त्रेण तमाघारयति। यः शिरो यज्ञस्य वाग्घि मन्त्रः शीर्ष्णो हीयमधि वाग्वदति ॥ ११ ॥

आसीनस्तमाघारयति। यो मूलं यज्ञस्य निषण्णमिव हीदं मूलं तिष्ठंस्तमाघारयति यः शिरो यज्ञस्य तिष्ठतीव हीदꣳ शिरः ॥ १२ ॥

स स्रुवेण पूर्वमाघारमाघार्याह। अग्निं* मग्नीत्सम्मृड्ढीति यथा धुरमध्यूहेदेवं तद्यत्पूर्वमाघारमाघारयत्यध्युह्य हि धुरं युञ्जन्ति† ॥ १३ ॥

अथ सम्मार्ष्टि। युनक्त्येवैनमेतद्युक्तो देवेभ्यो यज्ञं वहादिति तस्मात् सम्मार्ष्टि परिक्रामꣳ सम्मार्ष्टि परिक्रामꣳ हि योग्यं युञ्जन्ति त्रिस्त्रिः सम्मार्ष्टि त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ १४ ॥

---

* 'माघार्याहाग्निं'—इति क, ग।

† 'युञ्जन्ति'—इति, 'युञ्जन्ति'—इति घ च-पुस्तके।

स सम्मार्ष्टि। अग्ने व्वाजजिद्वाजं त्वा सरिष्यन्तं (त्वा*) व्वाजजितꣳ सम्मार्ज्मीति यज्ञं त्वा व्वक्ष्यन्तं (व्वा†) यज्ञियꣳ सम्मार्ज्मीत्येवैतदाहाथोपरिष्टात्तूष्णीं चिस्तद्यथा युक्त्वा प्राजेत्प्रेहि व्वहेत्येव मेवैतत् कुशयोपक्षिपति प्रेहि देवेभ्यो यज्ञं‡ व्वहेति तस्मादुपरिष्टात्तूष्णीं चिस्तद्येतदन्तरेण कर्म्म क्रियते तस्मादिदं मनश्च व्वाक् च समान मेव सन्नानेव ॥ १५ ॥ ६ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [४. ४.] ॥

अथाघाराख्यौ होमौ विधातुं मिद्ध मर्थ मनुवदति—"तं वा एत मिति। 'तम् एतम्' प्रकृत माहवनीयम् 'अग्निम्' 'समैन्धिषत' सम्यग् दीप्त मकुर्वन्। केनाभिप्रायेणेति त माह— "समिद्ध इति। 'तस्मिन्' सन्दीप्तेऽग्नौ 'एते एव' मुख्ये आघाररूपे 'आहुती' वाङ्मनसयोरर्थे 'जुहोति'। कुतः? 'मनश्च वाक् च' इत्युभौ 'युजौ' मिथुनीभूतौ सन्तौ 'देवेभ्यः' यज्ञसम्बन्धि हविः प्रापयत इति[१] ॥ १ ॥

---

* च-पुस्तकमात्रेऽत्रैतदधिकं पदम्।

† ख-पुस्तकमात्रेऽत्रैतदधिकं पदम्। ‡ 'यज्ञं'—इति ग, च।

१—ङ-पुस्तकमात्र मवलम्ब्यैतदिह सायणीयं भाष्यं सम्पादितम्; ज-पुस्तके त्वस्यैवं भाष्यम्— "तं वा एत मिति। 'समैन्धिषत' सन्दीपितवन्तः। यजमानः प्रयोक्तृत्वेन, अध्वर्युरिध्माधानेन, ब्रह्मा सामिधेन्यनुज्ञया, होतानुवचनेन। किमर्थम्? 'समिद्धे' सति आहुती होष्याम इति। 'तस्मिन्' समिद्धे 'एते एव' पूर्वोक्तराघारलक्षणे 'प्रथमे आहुती' 'जुहोति'; न तावदन्यां काञ्चिदन्यदेवत्याम्। आध्यात्मिकाभ्यां

तयोः क्रमेण हविः-प्रापण मुच्यते— "स यदिति। 'यत्' एतत् इदम् 'उपांशु' निरुक्तरूप माहुतिद्वयं 'क्रियते', एतदेव 'तत्' आहुतियुग्मम् 'एते' मनोवाचौ सन्तर्पयति। शेषं सुगमम्[1] ॥ २ ॥

स्रुवस्रुग्भ्यां क्रमेणाघारौ कर्त्तव्याविति विधत्ते— "स्रुवेणेति। मनसो हि कामोत्पत्तिद्वारा वृषत्वम्, इति तयोः साम्यम्; अतो मनःसम्बन्धिन आघारस्य स्रुवसाध्यत्वम्; वाक्स्रुचोः स्त्रीत्वं समानम्, अतो वाक्सम्बन्धिन आघारस्य स्रुक्साध्यत्वं युक्त मित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथैतयोराघारयोः क्रमेण अमन्त्रकत्व-समन्त्रकत्व-लक्षणौ गुणौ विधत्ते— "तूष्णी मित्यादिना। "स्वाहेति चनेति। 'चन'-शब्दो-ऽप्यर्थे[2]; स्वाहेत्यपि शब्दं न ब्रूयादित्यर्थः। मनोदेवतस्याघारस्य तूष्णीकत्वं युक्त मिति प्रतिपादयति— "अनिरुक्तं हीति। निगद-सिद्ध मन्यत् ॥ ५ ॥ ६ ॥

रूपाभ्यां प्रजापति मिव दर्शयन्नाह— "मनसे चैव वाचे चेति। किं कारणम्? ताभ्यां प्रथम मिति। "मनश्च ह वै वाक् चेति। 'युग्मौ' युज्येते इति, योक्तव्यौ इत्यर्थः। युक्तौ च तौ अश्वौ वहत इत्यभि-प्रायः ॥ १ ॥ स्यादिदं हरि स्वामिनः?। भ्रादिपुस्तकेषु नास्त्येवात्र भाष्यम्; ठ-पुस्तके त्वितः पूर्वत एव सप्तमाध्यायीयद्वितीयब्राह्मणं यावत् भाष्यं त्रुटितम्; ढ-पुस्तकेऽप्येतद्भाष्याभावः।

१— ज-पुस्तके त्वस्यैवं भाष्यम्— "स यदुपांश्विति। किं पुनर्यज्ञस्य, कोऽत्र वहति?। वोढव्यविभागायाह— "एतद्वा इद मिति। हित्वावधारणा मिद मेव 'हयं क्रियते' यच्च वाचो — — यच्च तद्विपरीत मिति ॥ २ ॥ अन्यान्यादर्शपुस्तकविवरणन्तु इहापि पूर्ववदेव।

२— 'चनेति निपातो निपातसमाहारो वा'–इति (हरिस्वामिनः?) ज।

उपवेशनावस्थानलक्षणौ गुणौ क्रमेणाघारयोर्विधत्ते— "आसीनस्त्व मिति। "तिष्ठंस्त्वं यं वाच इति। 'आघारयति'—इत्युभयत्रानुषङ्गः। स्रुवाघारस्य[1] तिष्ठता होतव्यत्व मुपपादयति— "मनश्च ह वै वाक् चेत्यादिना। 'युजौ' रथावयवे युगे अश्वादिवद् युक्तौ भूत्वेत्यर्थः। "यतरो वा इत्यादि। लोके हि रथादिषु युक्तयोरश्वयोर्मध्ये 'यतरः' खलु 'ह्रसीयान्' अतिशयेन ह्रस्वोऽल्पकायो 'भवति', तस्य साम्येन वहनाय 'उपवर्हं' वहः स्कन्धप्रदेशः तस्योपरि श्लिष्ट मौन्नत्यकरं दारुमयं स्थूलपीठकादिकं लौकिकाः कुर्वन्ति। यस्मादेवं लोके, तस्मादल्पविषयत्वेन अपरिमितविषयान्मनसो ह्रसीयस्या वाचः स्थितिक्रियाविशिष्टाघारेणौन्नत्यकरम् 'उपवर्ह मिव' एतद्भवति। अतः 'ते' वाङ्मनसे उभे अपि 'सयुजौ' समानवहनप्रदेशे भवत इत्यर्थः॥ ७॥

स्रुग्व्याघारस्य आहवनीय-दक्षिणभाग-स्थितिलक्षण-धर्मविशेषं विदधाति— "देवा ह वा इत्यादिना। "दक्षिणतः प्रतीति। आहवनीयस्य दक्षिणभागे असुरान् प्रत्युच्छ्रितवन्तः। कथ मुच्छ्रायस्तेषा मित्यत आह— "उच्छ्रित मिव हीति। 'उच्छ्रितं' पर्वतादिकम्, त मिव वीर्य मपि दुरासदम्। तादृशवीर्ययोगात्तेषा मुच्छ्रितत्व मित्यर्थः॥

अथाघारयोर्दक्षिणोत्तरपरिधिसन्धि मारभ्यैव उभयतः करणं विधत्ते— "स यदिति। 'उभयतः' दक्षिणत उत्तरतश्चेत्यर्थः।

१— 'स्रुग्व्याघारस्य'—इति नादिषु।

"समान मेव सन्नानेवेति। मनश्च वाक् चेत्येतदुभयं समानविषयं समानाश्रय मेव 'सद्' भवदपि 'नानेव' भिन्न मिव भवतीत्यर्थः॥

"स्रुवेण त माघारयतीत्यादिकं प्राग्विहितं[1] प्रकारान्तरेण स्तौति— "शिरो ह वै यज्ञस्येत्यादिना। अर्थो निगदसिद्धः॥ ८॥ ९॥

मूलत्वेन शिरस्त्वेन स्रुक्स्रुवयोस्तदुपजीवनेन तूष्णीकत्वं निरुक्तत्वं च प्राग्विहितं[2] मनूद्य प्रशंसति— "तूष्णीं त मित्यादिना। "तूष्णी मिव हीति। लोके हि यष्ट्यादीनां मूलं तत् 'तूष्णी मिव हि' अदृश्यमानत्वात्। एतदेवोपपादयति— "नो ह्यत्रेति। 'न' 'उ' खलु 'अत्र' मूलविषये शब्दव्यापारो ऽप्यस्ति, दूरे दृष्टिविषयत्वम्। अतो मूलभूताघारस्य लौकिकमूलवत् तूष्णीकत्वं युक्त मित्यर्थः॥ १०॥

"मन्त्रेणेति। "वाग्घि मन्त्र इत्यादि। वागिन्द्रियसाध्यत्वात् तदात्मको मन्त्रः। सा च वाक् 'शीर्ष्णः' उपरि ताल्वोष्ठपुटादि-व्यापारेण शब्द मुच्चारयति, अतो वागात्मकस्य 'यज्ञस्य' 'शिरः'-श्रुतौ[3] आघारसम्बन्धो युक्त इत्यर्थः॥ ११॥

प्राग्विहितयोरासीनस्थितयोरपि[4] मूलशिरस्त्वोपजीवनेन प्रशंसा क्रियते— "आसीनस्त मित्यादिना। "निषण्ण मिव हीद मिति। 'इदं' वृक्षादिमूलं 'निषण्ण मिव हि' एकत्रोपविष्ट मिव हि भवति; खातत्वेन चाञ्चल्यविरहात्। अतो मूलभूतस्याघारस्यासन-

१— इहैव तृतीयकण्डिकादिकं द्रष्टव्यम् (३०५, ३०८ पृ०)।
२— इहैव पञ्चमकण्डिकादिकं द्रष्टव्यम् (३०५, ३०८ पृ०)।
३— "'शिरः'-स्तुतौ'—इति ड। ४— इहैव सप्तमी कण्डिका द्रष्टव्या।

सम्बन्धो युक्त इत्यर्थः। "तिष्ठतीव हीद मिति। 'हि' यतः 'इदं' मनुष्यादीनां 'शिरः' 'तिष्ठतीव' अस्तीति, स्थितिक्रियाविशिष्ट मिवोर्द्ध मिव दृश्यते, अतः शिरस्संस्तुतस्याघारस्य तिष्ठता कर्त्रा निष्पादनं युक्त मित्यर्थः॥ १२॥

एव माघारयोः प्रतिनियतधर्मान् विधाय अनुष्ठानक्रम माह— "स स्रुवेणेति। पूर्वाघारानन्तरं, नोत्तराघारः; अपि तु "अग्नि मग्नीद्"—इति[1] आग्नीध्रं प्रति सम्प्रैषं ब्रूयात्। तस्य चाय मर्थः— हे 'अग्नीत्' आग्नीध्र! आहवनीयाख्यम् 'अग्निं' 'सम्मृड्ढि' सम्मार्जनं कुर्विति॥

विधित्सितस्य सम्मार्जनस्याघारानन्तर्य्य मुपपादयति— "यथेति। अनडुहः स्कन्धदेशे 'यथा' 'धुरम्' युगधुरम् 'अध्यूहेत्' योजयेत्, एव मग्नौ धुरोऽध्यूहन मेव पूर्वाघारहोमेन क्रियते। अस्मिन्नर्थे लोकप्रसिद्धि माह— "अध्युह्येति। 'हि' यतः रथादिवहने अनडु-द्दश्वादिकं योक्ष्यमाणास्तदीयस्कन्धस्योपरि युगधुरम् 'अध्युह्य' पश्चात् पाशैः 'युञ्जन्ति' बध्नन्ति; अतो धुरोऽध्युहनस्थानीयः पूर्वा-घारहोम इत्यर्थः॥ १३॥

अग्निसम्मार्जनं विधाय प्रशंसति— "अथेति। 'एनम्' अग्निं हविर्वहनाय सम्मार्जनेन युनक्तीत्यर्थः। सम्मार्जने धर्मविशेषं विधत्ते— "परिक्राम मिति। परिक्रम्य-परिक्रम्य तत्तत्परिधिदेशं गत्वा तदनु-सारेणाग्निं 'सम्मार्ष्टि'। अत एवोक्तं कात्यायनेन— "इध्मसन्नहनैरनु-

१— का० श्रौ० सू० ३. १. १९। प्रजापतिर्देवता, तेन स्वाहाकाराभावः।

परिधि सम्मार्ष्ट्यग्ने वाजजिदिति[1] त्रिस्त्रिः परिक्रामम्"— इति[2]। तत्रापि लोकप्रसिद्धि मुदाहरति— "परिक्रामं हीति। एकैकस्मिन् परिधौ सम्मार्जनस्य त्रिरावृत्तिं विधाय प्रशंसति— "त्रिस्त्रिरिति। "नित्यवीप्सयोः"—इति[3] द्विर्वचनम् ॥ १४ ॥

विहितं सम्मार्जन मनूद्य मन्त्रं विधत्ते— "स सम्मार्ष्टीति। मन्त्रस्याभिप्राय माह— "यज्ञं त्वेति। यज्ञसाधनत्वाद्धविरत्र यज्ञ-शब्दाभिधेयम्। यज्ञसाधनं हविर्लक्षण मन्नं देवेभ्यो 'वक्ष्यन्तं' वहनं करिष्यन्त मिति, "वाजं सरिष्यन्तम्"-इतिपदद्वयस्यार्थः। 'वाज-जितम्'—इत्यस्य व्याख्या 'यज्ञियम्'—इति। वाजं यज्ञसाधनं हविर्लक्षण मन्नं जयतीति 'वाजजित्'; तथाच 'यज्ञं' यज्ञसाधनं हविरर्हतीति 'यज्ञियम्' इति शब्दार्थः सम्पद्यते ॥

उपरिष्टात् सम्मार्जनं विधत्ते— "अथेति। परिधित्रयानुसारेण परितोऽग्निं सम्मृज्य, तदनन्तरं अग्नेः 'उपरिष्टात्' 'तूष्णीं' 'त्रिः' सम्मृज्यात्। तदेतत् स्तौति— "तद्यथेति। 'तत्' तथा सति 'यथा' खलु लोके युगधुरे अनड्वाहं संयोज्य, 'प्रेहि' प्रगच्छ, वोढव्यं भारं 'वह' इत्येवं वदत् 'कशया' ताड़नेन 'प्राजेत्' प्रेरयेत्। एवं कशयोपक्षेपण मेव तदुपरि सम्मार्जन मित्यर्थः। स्पष्ट मन्यत् ॥

स्रौवस्रुग्व्याघारयोर्मध्येऽनुष्ठानं सम्मार्जनस्य प्रशंसति— "तद्य-दिति। मनोवाक्संस्तुतयोरनयोराघारयोर्मध्ये सम्मार्जनस्य करणात्

१— वा० सं० २. ७. १। एतन्मन्त्रस्य महीधरकृतं भाष्यं द्रष्टव्यम्।
२— का० श्रौ० सू० ३. १. १३। सम्मार्जनेन विरजस्का मुज्ज्वलां करोति
३— पा० सू० ८. १. ४।

तद्ध्यवधाने सति 'मनश्च वाक् च' एतदुभयं ('समान मेव') समानविषयं समानाश्रय मपि 'नानेव' भिन्न मिव भवति ॥ १५॥ ६॥ [४. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
प्रथमकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्[१] ॥

॥ इति प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठकः समाप्तः[२] ॥

१— एतस्मिन् ब्राह्मणे पूर्वाघारस्य, ततोऽग्निसम्मार्जनस्य च विधिः। तत्रेयं पद्धतिः ।— स्रुवेणाज्यस्थाल्या आज्यं गृहीत्वा उत्तरं परिधि मन्ववहृत्य प्रजापतिं मनसा ध्यायन् अग्नेरुत्तरप्रदेशे ऋजुं दीर्घं सन्ततं प्राञ्चम् "इदं प्रजापतये"–इति पूर्वं माघार माघारयति । ततोऽग्नीधे स्फ्य मिध्मसन्नहनं च समर्पयन् "अग्नि मग्नीत् सम्मृड्ढि"–इति अग्नीधं प्रेष्यति । ततोऽग्नीत् स्फ्यं सव्ये गृहीत्वा अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिण-परिधिसन्निधौ स्थित्वा इध्मसन्नहनैर्दक्षिणपरिधिपार्श्वेऽग्निं त्रिः प्राक् सम्मार्ष्टि। तत्र "अग्ने वाजजित्"–इति सकृत्, द्विस्तूष्णीम् । एव मेव मध्यमपरिधिपार्श्वे, उत्तरपरिधिपार्श्वे चेति ।

२— इतोऽनन्तरं क-पुस्तके "काण्डो १२८"–इति, ख-पुस्तकेऽपि तथैव, च-पुस्तके तु "कण्डिकासङ्ख्या १२०"–इति । वस्तुतोऽत्र प्रपाठके षट्सु ब्राह्मणेषु सर्वकण्डी-सङ्कलनया १२८ एव सङ्ख्या लभ्यते । तद्यथा— १ ब्रा० १६ क०—२ ब्रा० १६ क०—३ ब्रा० ४० क०—४ ब्रा० १९ क०—५ ब्रा० २२ क०—६ ब्रा० १५ क०=१२८ क० ॥

अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

चतुर्थाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

स स्रुचोत्तर माघारु माघारयिष्यन् । पूर्व्वेण स्रुचावञ्जलिं निदधाति नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्य इति तद्देवेभ्यश्चैवैतत् पितृभ्यश्चार्त्विज्यं करिष्यन्निह्नुते सुयमे मे भूयास्त मिति स्रुचावादत्ते सुभरे मे भूयास्तं भर्त्तुं व्वाꣳ शकेय मित्येवैतदाहास्कन्न मद्य देवेभ्यः आज्यꣳ सम्भ्रियास मित्यविक्षुब्ध मद्य देवेभ्यो यज्ञं तनवा ऽइत्येवैतदाह ॥ १ ॥

अङ्घ्रिणा व्विष्णो मा त्वावक्रमिष मिति । यज्ञो वै व्विष्णुस्तस्मा ऽएवैतन्निह्नुते मा त्वावक्रमिष मिति व्वसुमती मग्ने ते छाया मुपस्थेष मिति साध्वी मग्ने ते छाया मुपस्थेष मित्येवैतदाह ॥ २ ॥

व्विष्णो स्थान मसीति । यज्ञो वै व्विष्णुस्तस्येव ह्येतदन्तिकं तिष्ठति तस्मादाह व्विष्णो स्थान मसीतीत

ऽइन्द्रो व्वीर्यं मरुणोदित्युतो ह्येन्द्रस्तिष्ठन् दक्षिणतो नाष्ट्रा रक्षाꣳस्यपाहंस्तस्मादाहेत इन्द्रो व्वीर्यं मरुणोदित्यूर्द्ध्वोऽध्वर ऽआस्थादित्यध्वरो वै यज्ञ ऽऊर्द्ध्वो यज्ञ ऽआस्थादित्येवैतदाह ॥ ३ ॥

अग्ने व्वेर्होत्रं व्वेर्दूत्य मिति । उभयं* व्वा ऽएतदग्निर्देवानाꣳ होता च दूतश्च तदुभयं व्विद्धि यद्देवाना मसीत्येवैतदाहावतां त्वां द्यावापृथिवी ऽअव त्वं द्यावापृथिवी ऽइति नात्र तिरोहित मिवास्ति स्विष्टकृद् देवेभ्य इन्द्र आज्येन हविषाभूत् स्वाहेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्र ऽआज्येनेति व्वाचे वा ऽएत माघार माघारयतीन्द्रो व्वागित्यु वा ऽआहुस्तस्मादेवाहेन्द्र ऽआज्येनेति ॥ ४ ॥

अथासꣳस्पर्शयन्त्स्रुचौ पर्येत्य । ध्रुवया समनक्ति शिरो वै यज्ञस्योत्तर आघार ऽआत्मा वै ध्रुवा तदात्मन्येवैतच्छिरः प्रतिदधाति शिरो वै यज्ञस्योत्तर ऽआघारः श्रीर्वै शिरः श्रीर्हि वै शिरस्तस्माद्योऽर्द्धस्य श्रेष्ठो भवत्यसावमुष्यार्द्धस्य शिर ऽइत्याहुः ॥ ५ ॥

यजमान ऽएव ध्रुवा मनु । योऽस्मा ऽअरातीयति स ऽउपभृत मनु स यद्धोपभृता समञ्ज्याद्यो यजमानाया-

'मि । त्वभयं'—इति ग ।

रातीयुति तुस्मिञ्छ्रियं दध्यात् तद्युजमान एवैतच्छ्रियं दधाति तुस्माद् ध्रुवया समनक्ति ॥ ६ ॥

स सुमनक्ति। सञ्ज्योतिषाज्योतिरिति ज्योतिर्वा ऽइतरस्या माज्यं भवति ज्योतिरितरस्यां ते ह्येतदुभे ज्योतिषी सङ्गच्छेते तुस्मादेवꣳ सुमनक्ति ॥ ७ ॥

अथातो मनसश्चैव व्वाचश्च। अहं भद्र ऽउदितं मुनश्च ह वै व्वाक् चाहं भद्र ऽऊदाते ॥ ८ ॥

तुद्ध मुन ऽउवाच। अहु मेव त्वच्छ्रेयोऽस्मि न वै मुया त्वं किञ्चनानभिगतं व्वदसि सा यन्मुम त्वं कृतानुकरानुवर्त्मास्यहु मेव त्वच्छ्रेयोऽस्मीति ॥ ९ ॥

अथ ह व्वागुवाच। अहु मेव त्वच्छ्रेयस्यस्मि। यद्वै त्वं व्वेत्थाहं तद्विज्ञपयाम्यहꣳ सुञ्ज्ञपयामीति ॥ १० ॥

ते प्रजापतिं प्रति प्रश्न* मेयतुः। स प्रजापतिर्मनस ऽएवानूवाच मुन ऽएव त्वच्छ्रेयो मुनसो वै त्वं कृतानुकरानुवर्त्मासि श्रेयसो वै पापीयान् कृतानुकरोऽनुवर्त्मा भवतीति ॥ ११ ॥

सा ह व्वाक् परोक्ता व्विसिष्मिये। तस्यै गुर्भः पपात सा ह व्वाक् प्रजापति मुवाचाहव्यवाडेवाहं तुभ्यं भूयासं यां मा परावोच ऽइति तुस्माद्यत्किञ्च प्राजापत्यं

---

* 'प्रतिप्रश्नं'–इति च (अव्ययीभाव इति डा० वेबरः)।

यन्नु क्रियत उपाᳫंश्वेव तत् क्रियतेऽहव्यवाड्ढि* व्वाक् प्रजापतय आसीत् ॥ १२ ॥

तद्धैतद्देवाः । रेतश्चर्मन् वा यस्मिन् वा† बभ्रुस्तद्ध स्म पृच्छन्त्यत्रैव‡ त्या३दिति ततोऽत्रिः सम्बभूव तस्मादप्यात्रेय्या योषितैनस्व्येतस्यै हि योषायै व्वाचो देवताया एते सम्भूताः ॥ १३ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्§ [४. ५.] ॥

अथ स्रुच्याघारस्य प्रयोगः प्रतिपाद्यते— "स स्रुचेत्यादिना । "पूर्वेण स्रुचाविति । जुहूपभृतोः पूर्वभाग इत्यर्थः । समन्त्रकस्य[१] अञ्जलिनिधानस्य प्रयोजन माह— "तद्देवेभ्यश्चेति । 'आर्त्विज्यं करिष्यन्' तदतिक्रमजनित मपराधं तन्नमस्कारेण 'निह्नुते' शमयतीत्यर्थः ॥

समन्त्रकं जुहूपभृतोरादानं विधत्ते— "स्रुयमे इति[२] । एतस्य

* 'ऽहव्यवाड्ढि'—इति क, ख, च ।

† 'श्चर्मन् वान्यस्मिन्'—इति सा०—सम्मतः ।

‡ 'त्रेव'—इति च-पाठः, डा० वेवरेण बङ्गपुस्तकेषु दृष्टश्च ।

§ सायणाचार्य्यमतेऽत्रैव चतुर्थाध्यायपरिसमाप्तिः ।

१— तत्र मन्त्रः— वा०सं० २. ७. २ । का०श्रौ०सू० ३. १. १५ । "तस्मादञ्जलिकरणस्थानाद् दक्षिणस्यां द्वितीय मञ्जलि मुत्तानं करोति स्वधा पितृभ्य इति (वा० सं० २. ७. ३.) मन्त्रेण"—इति च तत्र प० ।

२— वा० सं० २. ७. ४ । का० श्रौ० सू० ३. १. १६ क ।

मन्त्रभागस्य विवक्षित मर्थ माह— "सुभरे इति। सुष्ठु मनुनिषन्नं भर्त्तुं शक्ये 'सुयमे' हे जुहूपभृतौ! युवा मीदृश्यौ 'भूयास्तम्'। 'भर्त्तुं वां शकेयम्'—इति तात्पर्यार्थकथनम्। मन्त्रस्य द्वितीय-भाग मनूद्य व्याचष्टे— "अस्कन्न मद्येति[1]। यत् जुहूपभृतोः स्थित माज्यम्, तत् 'अस्कन्नं' यथा भवति तथा 'सम्भ्रियासम्' सम्भर्त्तुं शक्तो भूयास मिति मन्त्रवाक्यस्यार्थः। तदिद माह— "अविक्षुब्ध मद्येति। आज्यस्य स्कन्दने हि यज्ञस्य विक्षोभः स्यात्, स च माभूदित्येवं प्रार्थ्यत इत्यर्थः॥ १ ॥

लिङ्गदेवातिक्रमणे विनियोगः सिद्ध इत्यभिप्रेत्य केवलं मन्त्र मनूद्य व्याचष्टे— "अह्निणेति[2]। हवीरूपेण वेद्या मवस्थितो यज्ञोऽत्र 'विष्णु'-शब्देन विवक्षितः। दक्षिणातिक्रमवेलायां तस्यातिक्रमशङ्का माभूदिति तदभावः प्रतिपाद्यते— हे 'विष्णो' हवीरूप यज्ञ! 'त्वा' त्वां 'मा अवक्रमिषम्' अवज्ञया त्वां नातिक्रमामि, अपि तु होमार्थं तत्रापराधो यथा न भवति तथैव सञ्चरदेशेनातिक्रमा-मीत्यर्थः। एतल्लिङ्गकल्पित मेव विनियोगं कात्यायनः सूत्रयामास— "दक्षिणातिक्रामत्यह्निणा विष्णाविति, परिधीनपरेण सञ्चरः"-इति[3]।

स्रुग्व्याघारहोमार्थं यद्दक्षिणतोऽवस्थानम्, तदपि मन्त्रलिङ्ग-सिद्ध मित्यभिप्रेत्य तं मन्त्र मनूद्य व्याचष्टे— "वसुमती मिति[4]।

१— वा० सं० २. ८. १। पूर्वकण्डिकाम्नातस्यैवापरांशोऽयम्।

२— वा० सं० २. ८. २। का० श्रौ० सू० ३. १. १६ ख।

३— का० श्रौ० सू० ३. १. १७। सर्वार्थोऽयं सञ्चरो नोत्तराघारमात्रे।

४— वा० सं० २. ८. ३।

'वसुमतीं' धनवतीं वासयोग्यां 'साध्वीं' त्वदीयां 'छायां' हे अग्ने ! 'उपस्थेषम्' उपेत्य तिष्ठेय मित्यर्थः ॥ २ ॥

मन्त्रशेष मनूद्य व्याचष्टे— "विष्णोरिति । "तस्यैव छायेतदिति । यज्ञात्मको हि विष्णुरित्याहवनीये निष्पद्यते । यत्र स्थित्वा अध्वर्युर्जुहोति, तच्च । तस्यान्तिक मिति नेदीयस्त्वव्यपदेशः । एतल्लिङ्गसिद्ध मवस्थाने मन्त्रस्य विनियोगं कात्यायनः सूचितवान्— "वसुमती मित्यवस्थायेति"-इति[1] ।

"इत इन्द्र इत्यादेः स्वाहान्तस्य मन्त्रस्य[2] होमे विनियोगो लिङ्गसिद्ध इत्यभिप्रेत्य तं मन्त्रं भागशो नूद्यऽव्याचष्टे— "इत इन्द्र इति । 'हि' यस्मात् अस्मिन् स्थाने तिष्ठन्निन्द्रः दक्षिणदिगवस्थितान् राक्षसादीन् 'अपाहन्', अतः कारणात् 'इत इन्द्रो वीर्य मकृणोदिति' मन्त्रभागे इन्द्रस्तुतिः । द्वितीयभाग मनूद्य व्याचष्टे— "ऊर्ध्वोऽध्वर इति ।' इन्द्रवीर्येण राक्षसादीनां बाधितत्वात् निर्विघ्नो 'यज्ञः' ऊर्ध्वं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

भागान्तर मनूद्य व्याचष्टे— "अग्ने वेरिति[3] । हे अग्ने ! 'होत्रं' होतृकर्म 'वेः' बुद्ध्यस्व । तथा 'दूत्यं' दूतकर्म 'वेः' बुद्ध्यस्व 'इति' मन्त्रवाक्यार्थः । "विद् ज्ञाने"—इत्यस्मात्[4] छान्दसो लङ्[5] सिपि

१— का० श्रौ० सू० ३. १. १९ । "ईशानाभिमुखः स्थित्वा"—इति वृ० ।

२— वा० सं० द्वितीयाध्यायीयाष्टमकण्डिकायाश्चतुर्थभागत आरभ्य नवम-कण्डिकाया आद्यभागं यावदयं मन्त्रः । का० श्रौ० सू० ३. २. १ ।

३— वा० सं० २. ९. १ । ४— धा० पदा० प० ५४ ।

५— पा० सू० ३. ४. ६ ।

"इत्र[1]"—इति इकारस्य हले वेरिति रूपम्। इम मर्थ माह—"उभयं वा इत्यादिना। 'देवानाम्' अर्थे आत्मनो यद् दूतत्वं होतृत्वं च अङ्गीकृतवान् 'असि', 'तत् उभयं' 'विद्धि' जानीहीत्यर्थः। "अवतान्त्वित्यादि निगदसिद्धम्।

अन्तिमं भाग मनूद्य व्याचष्टे— "स्विष्टकृदिति। 'देवेभ्यः' देवाना मर्थे सोऽग्निः 'स्विष्टकृत्' शोभनयागस्य कर्त्ता। हे अग्ने! त्वं यस्मादेवं भवसि, तस्मादनेन 'आज्येन हविषा' आकृतेन 'इन्द्रः' सङ्गतः 'अभूत्' भवतु, 'स्वाहा' स्वाकृत मिद माज्य मस्त्विति मन्त्रवाक्यार्थः। "इन्द्रो वै यज्ञस्येत्यादि स्पष्टम्॥

ननु "मनसे चैव वाचे वेति द्वितीयाघारस्य वाग्देवतार्थत्वं प्रागाम्नातम्[2], तदिन्द्रार्थत्वे विरुध्यत इत्याशङ्क्य, तयोस्तादात्म्य माह— "इन्द्रो वागित्यु वा आहुरिति। वाच इन्द्रेण व्याकृतत्वात् तत्तादात्म्यम्। अत एव तैत्तिरीयके "इमां नो वाचं व्याकुर्वित्युपक्रम्याम्नातम्— "ता मिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोदिति[3]। एषा प्रसिद्धिरत्र 'वै'-शब्देन द्योत्यते। "तस्मादेवाहेति। वाच इन्द्रस्य भेदाभावादपीत्यर्थः॥

१— पा० सू० ८. २. ७५।

२— एतत्पूर्वब्राह्मणस्य प्रथमकण्डिकायाम् (३०४ पृ०)।

३— तै० सं० ६. ४. ७. ५— "वाग् वै पराच्यव्याकृतावदत्, ते देवा इन्द्र मब्रुवन् इमां नो वाचं व्याकुर्विति, सोऽब्रवीद् वरं वृणै, मह्यं चैवैष वायवे च सह गृह्याता इति, तस्मादैन्द्रवायवः सह गृह्यते, ता मिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्, तस्मादियं व्याकृता वागुद्यते"—इति।